

Monjongo DASSANÇAREN
Laborarien abissua (1692) eta
honen bi aldaera ezezagun:
Jean Pierre CHABALGOITYk
idatzia (XVIII. m.) eta Bertrand
GOYENETCHEREN *Marechalaren
liburia* (1831). Aurkezpena,
edizioa, oharrak eta hiztegia

(*Laborarien abissua* (1692) by Monjongo DASSANÇA,
and its two unknown variants: the one written by
Jean Pierre CHABALGOITY (18th century) and the
Marechalaren liburia by Bertrand GOYENETCHE
(1831). Presentation, edition, notes and vocabulary)

Urkizu, Patri
Eusko Ikaskuntza
Miramar Jauregia – Miraconcha, 48
20007 Donostia

Ikerketa lan honetan Monjongo Dassanča ziburutarrek 1692an albaitaritzaz argitaratu liburuttoa berrargitaratzen da, bi aldaera ezezagunekin batera. Bat Jean Pierre Chabalgoityk XVIII. mendean zubereraz idatzitakoa eta bestea Bertrand Goyenetchek 1831ean moldatua, bidenabar aurkezpena, oharrak eta hiztegia ematen direlarik. Liburuttoaren nondik norakoa ere adierazten da, alegia, nola Charles Estienne-k 1554ean Praedium Rusticum... latinez idatzi zuen, eta nola bere subia zen Jean Liébault-ek frantseseratu L'Agriculture et Maison Rustique tituluaz 1565ean, eta nola "Le Bouvier" 'Irzaina' izena duen lehen liburuko 22. kapituluaren moldaketa askea den Laborarien Abissua.

Giltz-Hitzak: Euskal liburu eta eskuizkribu teknikoak. Albaitaritza.

En el presente trabajo se reedita el librito que sobre veterinaria publicó el ziburutarra Monjongo Dassanča el año 1692, junto con dos versiones inéditas. Una de ellas es la escrita por Jean Pierre Chabalgoity el siglo XVIII en dialecto suletino, y la segunda es la elaborada por Bertrand Goyenetche en 1831, y aparecen acompañadas de la correspondiente presentación, notas y vocabulario. Asimismo se explican el origen y naturaleza de este librito, es decir, cómo fue escrito en latín por Charles Estienne en 1554 (Praedium Rusticum), y cómo fue traducido al francés por su yerno Jean Liébault con el título L'Agriculture et Maison Rustique en 1565, y finalmente cómo Laborarien Abissua es una versión libre del capítulo 22 del primer libro, que en francés lleva por título "Le Bouvier" (El boyero).

Palabras Clave: Libros y manuscritos vascos, técnicos. Veterinaria.

Dans ce travail, on réédite le livret sur la médecine vétérinaire publié par le ressortissant de Ciboure Monjongo Dassanča en 1692, en même temps que deux versions inédites. L'une d'elles est écrite par Jean-Pierre Chabalgoity au XVIIIe siècle, en dialecte souletin, et la seconde est celle élaborée par Bertrand Goyenetche en 1831. Les trois versions paraissent accompagnées de la présentation correspondante, de notes et de vocabulaire. De même on explique l'origine et la nature de ce livret, c'est-à-dire comment il fut écrit en latin par Charles Estienne en 1554 (Praedium Rusticum), et comment il fut traduit en français par son gendre Jean Liébault sous le titre L'Agriculture et Maison Rustique en 1565, et finalement comment Laborarien Abissua est une version libre du chapitre 22 du premier livre, qui porte le titre de "Le Bouvier" en français.

Mots Clés: Livres et manuscrits basques, techniques. Vétérinaire.

Aurkezpena

Euskara zientzia alor guztietara hedatzen ari den une honetan egoki deritzot euskal liburu tekniko zahar baten hemen agertzeari, edo zehatzago esanez, albaitaritzako liburu baten bi eskuzkribu ezezagunei leku egitea. Liburutxoak hiru edizio izan ditu mende honetan. Bata Baionan 1902an titulurik gabe moldiztegitratua hogeita hamar aletan soilik¹, zeinen ale bat gure liburutegian daukagun, bigarrena Jean Baptiste Daranatzek² moldatua eta RIEV-en 1908an ageria, eta hirugarrena egile berak 1927an plazaratua. Txomin Peilleni esker ezagutzen ditugu oraino argitaragabeak izan diren bi eskuzkribuak, bata bere familian kausitua eta antza denez XVIII. mendean Jean Pierre Chabalgoityk egina, eta bestea Bertrand Goyenetchek³ delako batek idatzia, hemen emango ditugunak.

Daranatzek plazaratu Monjongo Dassançaren *Laborarien abissua*-ren liburuxkak 16 orrialde ditu eta badirudi XVII mendeko edizioaren berrargitarapena dela. Beraz, lehenari, hots, XVII mendekoari, ezezagun dugunez D* deituko diogu⁴, eta D 1902ko edizioari. RIEV-en 1908an agertutakoari, —1902ko denez hiztegi ohar batzuekin soilik—, eta 1927an berriro argitaratuari⁵, bera baita, ez diegu kasurik egingo ia, eta hemen lehen aldiz agertzen direnei, alegia, Chabalgoityrenari eta Goyenetcherenari aurrerantzean CH eta G deituko diegu.

Liburuxka honen etorkia ezaguna da, espreski egileak agertzen baitu, *Maison Justia* (D, 1) *Maison Rustica* (G, 66) deitu liburuaren moldaketa dela, eta hau, antza denez, ez da Charles Estienne-k latinez plazaratu *Praedium rusticum...*⁶ (1554) eta honen suhia izan zen Jean Liébault-ek frantsesera itzuli *L'Agriculture et Maison rustique...*⁷ (1565) liburu ospetsua baizik.

Charles Estienne (Paris, 1535-1564), errege-moldiztegitigileen familiakoa, medizinan doktoretu zen, eta hala Alemanian nola Italian zehar ibili ondoren humanista garrantzitsuekin harreman aberatsak izan zituelarik, sorterrira itzuli zen. Bere anaia Henri protestante izategatik Frantziatik ihes egin behar izan zuenean, Charlesekin, katolikoa baitzen, inprimategiaren ardura hartu zuen, eta besteak beste honako liburuak moldiztegitratu zituen: *De disecatione partium corporis humani...*(1545), *Guide des chemins et fleuves de la France...* (1552), *Dictionnaire Historique et Poétique...* (1553), eta gorago aipatu dugun *Praedium Rusticum*-a (1554).

(1) Gure ustez edizio hau Jean Baptiste Daranatzek prestatu zuen, Julio de Urquijo-ri eginiko dedikatorian, honakoa ageri baita: *Hommage à M. Julio de Urquijo / B. Daranatz / 14 juillet 1905.*

(2) Jean Baptiste Daranatz, "Un vétérinaire basque du XVIIIe siècle", RIEV, II, 585-600.

(3) Bertrand Goyenetchek, *Marechalaren liburua* (1831). MS, 73 or.

(4) Ez du aipatzen Jules Vinsonek bere *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, ed. J. Maisonneuve, Paris 1891, liburuan ez eta ere Louis Desgraves bere *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIIe siècle*. Ed. Valentin Koerner, Baden-Baden, 1978.

(5) Jean Baptiste Daranatz, "Un vétérinaire Basque au XVIIIe siècle", *Curiosités du Pays Basque*. Lasserre, Bayonne, 1927, 368-382.

(6) Caroli Stephani *Praedium rusticum, in quo cujusvis soli vel culti vel in multi plantarum vocabula ac descriptiones earumque converendarum atque escolendarum instrumenta suo ordine describantur Opus Medicis, Pharmacopolis, Agricolis, caeterisque germanae latinitatis studiosis per utile...*, Lutetiae, MDLIII.

(7) *L'Agriculture et Maison rustique que de M. Charles Estienne docteur en Medecine Parachevée premierement, puis augmentée* par M. Jean Liébault, Docteur en Medecine. A Paris, 1570.

Azken liburu honetan laborantzaz, baratze lanez, mahasti-zaintzaz eta beste gai anitzez mintzo zaigu, aitzinatik idatziak zirenak bilduz. Ikasle gazte eta letra onen zaleentzat idatzia izan zen, *In adolescentulorum, bonarum literarum studiosorum, gratiam...*

Jean Liébault (Dijon c. 1535 - Paris 1596), medikua, Charles Estienne-ren alaba jakintsu eta bertsoegile zen Olympe-Nicolerekin⁸ ezkondu zen, eta zenbait liburu interesgarri argitaratu zituen ere, aipatuaz aparte besteok: *De sanitate, fecunditate et morbis mulierum* (1582), *De cosmetica seu ornatu et decoratione* (1582), frantsesera ere itzuli zituenak, baina halere ez zuen arrakasta handirik izan, miseria gorrion hil baitzen, bere emaztea bezalaxe.

L'Agriculture et Maison Rustique ... (1564) izeneko liburua honako gai guztietaz mintzatzen da, xeheki sarreran dioen bezala:

en laquelle est contenu tout ce qui peut estre requis pour bastir maison champestre, prévoir les changements et diversitez du temps, médiciner les laboureurs malades, nourrir et médiciner bestial et volaille de toutes sortes, dresser jardin tant potager, médicinal que parterre, gouverner les mousches à miel, faire conserve, confire les fruits, fleurs, racines et escorces, préparer le miel et la cire, planter, enter et médiciner toutes sortes d'arbres fruitiers, faire les huiles, distiller les eaux, avec plusieurs pourtraicts d'alambics pour la distillation d'icelles, entretenir les prés, viviers et estangs, labourer les terres à graines, façonner les vignes, planter bois de haute fustaye et taillis, bastir la garenne, la haironnière et le parc pour les bestes sauvages, plus un brief recueil des chasses du cerf et du sanglier, du lièvre et du regnard, du blereau, du connin et du loup et de la fauconnerie.

Bere aitagarreba jakintsuaren omenez honako bertsoak ere moldatu zituen frantsesez Liébault-ek:

*Charles Estienne fut le premier fondateur
Qui se mit à bastir ceste Maison champestre
Mais ce noble dessin accomply ne peut estre
Pour la soudaine mort de son Architecteur...*

Bukaeraldean J. de Clamorgan Saane-ko jaunak otsoaren ehizaz idatzitako hogeitahiru orrialde eta zenbait irudi zituen liburutxo bat ematen du.

Berehala ohartuko garen bezala, gonbaratzen badugu aurkezten dugun frantses zatia (Le Bouvier, Livre I, cap. 22, 37-41) euskal bertsoiekin, alde batetik Itzainak jakin behar zuenaz ari zaigu, eta euskal al baitariaren helburua askoz ere xumeagoa eta mugatuagoa da, ia aziendaz soilik arduratzen baita eta hauen eritasunez. Beste alde-tik orijinalaren xehetasunak eta detaileak zabaldu egiten ditu.

Beraz, baliteke kontutan harturik Liébault-en liburuak 1591etik 1702ra Lyonen edo Parisen inprimaturik hogeita hamar edizio izan zituela, gure moldatzailea izan zen Monjongo Dassançak ez erabili izana lehena, edota *Bibliothèque Bleu* delakoan argitaratu moldaketa baten itzultze edo egokitzea izatea.

(8) Olympe-Nicole Estienne, 1596, *Misères de la femme mariée, où se peuvent voir les peines et les tourments qu'elle reçoit durant sa vie, mis en forme de stances*. Paris.

Mongongo Dassança chimista gisa zintzen du D-en, eta liburuxka Gastanbide medikuari zuzendurik dago, zeinek *approbacionea* ematen duen inprima dadin 1692ko otsailaren 14ean. Beraz, ezagutzen ez dugun arren 1692ko alerik, badirudi urte hone-tan argitaratuko zela Baionan.

Gastanbidek emandako baiian honakoa dio zehazki, *ecen bain justuqui traditua da Maison Justiaco eta berce asco auctor bandiren sendimendua* (D, 1).

Izendatzen den autore bakarra, aldiz, Arabiartzat jotzen den eta bi aldaeretan modu ezberdinez ageri dena dugu: *Peccacius* (D, 4), *Sedacius* (G, 11). Hamaika buru-tapenen ondoren ohartu gara Andres Laguna (Segovia, 1499-1560) mediku eta filo-logo espainolak itzuli eta Anvers-en 1555ean argitaratu zuen *Pedacio Dioscorides Anazarbeo...* K.O. 1. mendean bizi izan zen grekar mediku eta idazleaz ari zaigula. Honek Italia, Galia, Espainia eta Afrikan bidaiatu ondoren, *Perites yatriké* edo *De materia medica* liburu ospetsua idatzi zuen, non Errenazimendurainoko idazle greziar, latindar eta arabeek edan zuten, eta zeinen lehen edizioa Aldo Manucio-ren moldiz-tegian plazaratu zen 1499an Venezian titulu hasiera honekin: Διοσκοριδων ἀναζαρ-βεωσ...

Esan bezala Andrés Lagunak⁹ itzuli zuen gaztelaniara liburu hori XVI mendean, Martiel Mathée-k frantsesera¹⁰ eta Johan Dantzen von Ast-ek¹¹ alemanera, besteak beste, eta Dioskoridesen itzulpen arabeek Leclerc mintzatu izan ohi zen *Journal Asia-tique*-n (1867).

Dassança, euskarazko antolatzailea, Ziburuko familia batekoa zen, itsas-kapitain, kortsari eta apotikari edo albaitaritzara entseiatuak. Peillenek aurkitu agiri batzue-tan, badirudi 1700-IX-17an Pouilloteneako *Mre Chirurgien et aphoticaire* bezala zina-tzen duela, eta 1711-II-1ean Dominique dAssance hil zela, Chourio apezak zinatua heriotze aktaren arabera.

Familiak, ordea, antza denez, botikari lanekin jarraitu zuen, zeren Alfred Lassus-ek¹² honakoa dioen itsas kapitain eta kortsariei buruz idatzi lan batean: *Marticot DASSANCE. Fils de Pierre Dassance. Me chirurgien et de Marguerite de Louberry, il contracta mariage le 20 avril 1718 avec Thérèse d'Errealon (Réalon), fille aînée de François et de feu Catherine de Gibot.*

Adierazi dugunez D deitu dugun edizioa eta D' (1908)berdinak dira, soilik RIEV-en hiztegi ohar batzuek, edo hobe esan ertz-zuzenketak ageri direla, hauexek direnak, hain zuzen:

(9) Pedacio Dioscorides Anazarbeo, *Acerca de la materia medicinal, y de los venenos mortíferos. Traducido de lengua Griega en la vulgar Castellana, & ilustrado con claras y substantiales Annotaciones, y con las figuras de innumerables plantas exquisitas y raras*, por el Doctor Andrés de Laguna, Medico de Julio III. Pont. Max. En Anvers, en casa de Juan Latio, Anno MDLV.

(10) *Les six livres de Pedacion Dioscoride d'Anazabe de La matiere medicinale translatez de latin en francois, a chacun chapitre son adioutées certaines annotations fort doctes & recueillies des plus excellens Medecins, anciens & modernes.* (Trad. Martin Mathée). Lyon, Thibault Payan, 1559.

(11) *Des hochperimpten Pedanii Dioscorides Anazarbei Beschneibung aller materienn und gezengs der Artznes in sechs Bücher verfasst und zum ersten neal aus der Griech v. Lateinischen Sprachen gründlich verteuscht* as Johan Dantzen von Ast. Franckf. a. M. bei Ciricaco Jacobiz zum Bart, 1546.

(12) Alfred Lassus, 1994, "Capitaines de navires et corsaires", *Saint-Jean de Luz*, Ekaina, 428.

D	D'
3. largatcea	argaltcea
7. saffran	soffre
32. natrayaren	nostrayaren
33. laffre	soffre
greçaz	gruçaz
34. lasduren	larru

Jean Pierre Chabalgoityk moldatu eskuzkribua CH deitu duguna Peillenek¹³ dioenez Barkoxen idatzi zen, 11. orrialdean hasten da eta errezeten zenbakien arabera D-en hirua da eta G-en seia, eta bere zenbakitze berezia du, 46. orrialdean amaitzen delarik.

Bernard Goyetchek idatzi eta G deitu dugun eskuzkribuak titulu bat dauka D-ek ez duena, eta hau *Marichalen liburua* da. *Marixal* (1830) hitza *ximista* (1692) bezala ez dago jaso hiztegi ezagunetan (Azkue, Lhande, Sarasola...) eta noski, hiztegiatan ageri ez diren hainbat mailegu legez frantsesetik harturiko mailegua da. Etorkia XVII eta XVIII. mendeetan egin ziren edizio ezberdinak daiteke, hala nola zaldia zaintzeko *Le Marechal expert* izeneko liburua Beaugrand¹⁴ delako batek idatzia, eta beraz, ez litzateke arrotza horrengandik hartua izatea.

D-en ageri diren errezetak Ch-en eta G-en ere ageri dira aldaketa zenbaitekin eta zenbakien komunztadura hauxe da, non ohartuko garen ez dihoazela zuzen-zuzen etorkizkoaren arabera.

D	CH	G
1	-	4
2	-	5
3	5	6
4	6	7
5	7	8
6	31	9
7	33	10
8	34	11
9	35	12
10	36	13
11	37	14
12	38	15
13	8	16
14	9	17
15	10	18
16	11	20
17	12	19

(13) Txomin Peillen, *M. D'Assanzaren albaitaritza liburua (1692)*. Lan argitaragabea. Idazki horietan ageri diren landareek sendagintzarako dituzten balioez mintzo da batipat.

(14) *Le mareschal expert, traitant des naturel & des marques des beaux & bons chevaux, de leurs maladies & remedes d'icelles / Avec un examen & forme de L'état de Marechal & une description de toutes les parties & ossements du / Cheval par figures. Par feu M. Beaugrand M. Mareschal a Paris. Augmenté d'une seconde Partie contenant plusieurs recepts très approuvées du Sieur de L'Espinal. A Troyes, Chez la Veuve de Jacques Oudot, 1731.*

18	13	21
19	14	22
20	15	23
21	16	24
22	17	25
23	18	26
24	19	27
25	20	28
26	21	29
27	22	30
28	23	31
29	24	32
30	25	33
31	26	34
32	27	35
33	28	36
34	29	39
35	30	40
36	32	-
37	-	55.or.
38	-	55. or.
39	-	56. or.
40	-	57-60.or.

Beraz, balirudike D-en falta direla G-en ageri diren lehen hiru errezeta, D* -n beharko luketenak ageri, antza. Bestalde, G-en 37tik 40erako errezetak ez datoz zenbakituak. Honek, aldiz aingirak nola atzemanen behar diren erakusten digu (66. or.), kanta ezezagun bat ere ematen digu, non Philippe eta Charles X.a erregeez hala nola Lafayet-ez eta Lafitaz (sic) mintzatzen zaigun. Dirudenez G-n 50 eta 51 orrialdeak falta dira, non aurki zitezkeen Kanta horren beste hiru estrofa bederen.

Aipatu ditugun liburuen bidaiak edota bertan ageri diren zenbait errezeten nola-halako moldatze eta bilakatzeak agertu beharko bagenitu honako ibilbideak genituzke:

1499, Venetiis, *Pedakion Dioskoridon Anazarbeos...*,

↓

1546, Frankfort, *Des hochperümpften Pedanii Dioscorides Anazarbei Beschreibung...* (Itz. J.D. von Ast)

1555, Anvers, Pedacio Dioskorides Anazarbeo, *Acerca de la materia medicinal...* (Itz. A. Laguna)

1559, Lyon, *Le six livres de Pedacion Dioscoride d'Anazarbe de La matiere medicinale...*(Itz. Martiel Mathée)

&&&

1554, Paris, Charles Estienne, *Praedium Rusticum...*

↓

1565, Paris, Jean Liébault, *L'Agriculture et Maison Rustique...*

↓

? X, Bibliothèque Bleue

↓

1692, Baiona, Monjongo Dassança, *Laborarien Abissua* (D*)

&&&

D*Assançaren	<i>Laborarien</i>		<i>Abissua</i>
↓	↓	↓	↓
D	CH	G	J(aureguiberri 1830. Tx. Peillenen ¹⁵ edizioa, 1972)

Beraz hemen aurkeztuko ditugunak honakoak dira: D, alegia, 1902ko kopia, —nahi izan arren aurkitu 1692ko edizioa ez dugu ediren—, zein antzaenez ale osatu gabetik kopiatu zen, CH eta G, baigorritar eta zuberotarren kopiak eta moldaerak.

Bertan ikusiko ditu hizkuntzalari adituak ageri diren zenbait euskalkien adierazgarriak, hots, lapurtera, behenafarrera eta zubererarenak, baina nabarmen da lapurterazko ereduaren eragina gertatzen dela, ez dena batere bitxia kontutan hartzen badugu lapurtera klasikoak izan zuen tornu, garrantzi eta harrera ona.

Fonetikari eta grafiei dagokienez azpimarra dezakegu, ez dagoela testua guztiz modu batu eta koerente batean eginik, eta hitz beraren aldaera ezberdin topa ditzakegula, egilearen zalantzak adierazten dizkigutenak, baina baita ere kopiatzailearenak agian.

Adibidez: <-i-> / <-u->: *lipin* (D, 12), *lupin* (D, 13); <-ie-> / <-i->: *assindetan* (D, 2), *aciendac* (D, 2); <-oa-> / <-ua->: *ezcoaraz* (D, 1), *ezcuaraz* (D, 1); <o-> / u>: *probetchoz* (D, 8), *probetchu* (D, 9); <-on-> / <-un->: *bonac* (D, 3), *hun* (D, 7); <-l-> / <-n->: *alimale* (D, 3), *animale* (D, 9); bait- / baid-: *baitute* (D, 2), *baidute* (D, 2); <-lg-> / <-lkh->: *elgarrequin* (D, 5), *elkharrequin* (D, 12); <-ng-> / <-nk->: *erregura* (D, 7), *errencurentzat* (D, 8); <-ng-> / <-nj->: *Mongongo*, *Monjongo* (D, 1); <-p-> / <-ph->: *Lapurdin* (D, 1), *Laphurdico* (D, 2); <-st-> / <-zt->: *Gastanbide*, *Gaztanbide* (D, 1)...

Ch-en eta G-en ageri diren aldaerak interesgarri zaizkigu hiztegi aldetik batipat ikustearren zein nolako jokamoldea hartzen duten mailegusi buruz, eta garbi ageri dena da askeena bere moldaketak eta era berean laburrena zubererazko aldakia dela. Hona adibide batzuk: *çaragarra* (D, 11) / *çaragarra edo hasteria* (G, 46) / *thigna* (Ch, 32); *latoin* (D, 10) / *taloïn* (G, 39) / *achur hoïn* (Ch,) / *phoço* (D, 10) / or (G,) / *ppotxu* (Ch, 23);...

Hiztegiari dagokionez, beraz, esan beharra daukagu aski aberatsa dela abere soinaren zatiak eta eritasunak aipatzean, hala nola sendagarri eta landareen izenak ematerakoan, amaieran emango dugun hiztegitxoan ikus daitekeenez.

Dassançaren lantxoa mende honetan zenbait aldiz argitaratua izan arren ez dute aipatzen ez Pilar Arenalesek¹⁶ ez eta Antxon Agirrek¹⁷ bere liburuetan, uste dugularik arretaxo bat ere merezi zuela, albaitaritzako lehen euskal liburua hark argitaratu zuenez.

(15) Txomin Peillen, 1972, "Recueil des recettes vétérinaires de Jauréguiberry (Manuscrit n.º 118 du fonds celtique et basque de la Bibliothèque National. Legs d'Abbadie)"; *Bulletin du Musée Basque*, Bayonne, 113-144.

(16) Pilar Arenales, 1985, *Documentos farmacéuticos del Archivo Diocesano en Pamplona* (S. XVI-XVII). Príncipe de Viana, Pamplona.

(17) Antxon Agirre, 1996, *Veterinaria popular vasca*. Egin, La Navarra. Donostia.

MONJONGO DASSANÇA

Laborarien abissua

1692

A Monsieur GAZTANBIDE Medicuari Dedicacionea

Jauna, entreprenitu dut obra chume bat ezcoaraz imprimatcera, Laborarien fagoretan; eta nola azco critica mende huntan baita, ezdudatcen ezden cenbait içanen cerbait erraiteco dutenic obra chume hunen gainean. Bainan, jauna, heyen bistara eman baino lehen, heldu nitçaçu har deçaçun hanbat pena, Laborarien amorea gatic, obra hunen examinatceco, eta baldin iduritcen baçaitçu mereci duella imprima dadin, çure aprobacionea emaitiaz, ecen badaquite Lapurdin eta berce ingurutaco ezcualdun gucietan, gure frogac ederrac direla causa ossoqui sinhexia çarela, eta egonen naiz hala çure sendimenduaren beguira erraiten dudala bethiere naicela,

MONGONGO DASSANÇA *chimista*.

Aprobacionea

Ikhussi eta iracurri dut amplequi Monjongo Dassança chimistac ezcuaraz eguin duen liburua eta hala desiratceco liteke lehen bait lehen imprimaraz deçan, laborariac balia daitecentçat hango erremedio miragarriez; ecen hain justuqui traditua da Maison Justiaco eta berce asco auctor handiren sendimendua, iduritcen baitçait obligatua naicela ene aprobacionearen emaiterat, hala nola emaiten baitut Donibane ciburun, oxailaren 14 eta 1692.

GASTANBIDE docteur, *Maison Justiaco*.¹

Laborarien abissua

Badu cenbait ere dembora laborariac Laphurdico parte gucietaric aditu ditudala erremarcatcen Idietan, eta behietan, eta ardietan, arribatcen çaizcoten mortalitatez, non uste baidute issurritea beçalaco eritarçuna hequien assindetan hedatua dela. Aktarrec² sendituric accident horren berria, beldurrez façoin berian yeien³ aberiac guertha daitecen, othoisten naute adisquide batçuec cembait fagore eritarçun horren contra eguiteaz, eta hala resolutu dut hayen satisfacionea gatic obra chume baten egui-

(1) Rustica-ren herri bilakaera. (2) Akhoztarrek, irakur bedi (aurrerantzean ib), eta hala ageri da G-en. Donibane Lohizuneko hauzo bat da Akhortz. (3) heien, ib.

tera, ceinetan eracutxico baiteret Idien, eta behien, eta ardien eritarçun principalen eçagutça, eta heyer comeni çaiçcoten erremedio miragarriac. Orduyan segura çaiteste ez direla hemen gauçac nic pensatuac bainan bai ikhiac⁴ lehenagoco auctor handi eta oraico moderno famatuyetatic. Eta nola hanitx norc bere nacionentçat travaillatu baidire alemaniacoc alemanez, espainiacoc espaignolez, hala nola francian eguin baitute Maison rusticaz franssesen, eta gu franciacoc içan arren ezcualdun guciec ez daquigu erdaraz eta particularqui laborarietac comprenitceco berehala liburu miragarry hartan diren misterioac, hargatic entreprenitu dut obra chume hau ezcoaraz emaiterat bat bederac yaquin deçatentçat cein erreitx den ezcoaraz comprenitcea lehenagoco eta oraico auctorren sendimenduac.

Hartaracotx bada erranen daroçuet Idiac eta berce aciendac guicen beçain ungui hanitx eritarçunetarat suyetatcen direla eta nola lucieguy bailitacque gucien causaren erraitea, contentatuc naiz choilqui principalenen eracustiaz. Handic harat jaquinsun içanen çarete berce gaineracotan, cer eguin beharco-duçun seguidan clarqui aguerico den guissa. Orai bada mintçatcecotx gauça principal horietaz, erranen darotçut ez dela mundu huntan aireric edo haxic hartu gabe bicitcen, eta nola aire honac eta garbiac ossasuna coserbatcen baidu, hala gaiztoac ere cassarasten tu eritarçun eta heriotce dorpheac, ez solamente guiçonen baithan, bainan oraino munduco alimale gucietan, eta nola Idiac munduco nombrecoac baitire bai eta ez bada sentitu behar dute aire onac eguiten dioten ontassuna.

1. Unhaduraz⁵ printaderetan.⁶ Ceren ecen denbora hartan odol sobranioa hobequi errequeitcen baitira eta hala odola atheratu ondoan cenbait passaiac eraguinen dioçue ungui ez taliric errefria ez dadin.....

2. Idiaren edo behiaren sabelminen khentceco erremedioa. Colica beçala heldu da eritarçun hura eta hala colicarentçat on diren erremedioac baliac daitezque sabel mintan bai eta haber⁷ briga⁸ eta orbietan: finaz ere arnuarequin edatera emaiten diotela eta guero bihâramunean odola atheraco dioçue mihi azpitic edo sudurretatic edo ezperen edan aracico dioçue erremedio huntaric. Hartaracotx harçaque arruta, eta camamilla, ahur bana, eta hec ungui iraquituric pinta erdibat arnotan, guero iraci duçuenen emoçue bi colpez idiari edo behiari edatera; berce batçuec baliatcen dire erremedio huntaz ceina eguiten baita laur untxa turmentina gatx gutibatequin pillotac Idiari irex araztia, hurtuco, tuçue arno beroan eta guero edan araz adar batez denbora hartan Idiac beroqui egon behar du barruqui bero batean...

3. Idia charmadurez inquietatua denean cer eguin behar den. Idia edo behia charmatua denean eçagutuc duçue Idiaren trublecia handia eta guciz bere accioneac eguin nahi tubenean non orduan laburzqui largatcen⁹ eta mehatcen baita heticatua balitx beçala. Hargatic du necessario prunqui erremedioac eguitea; hartaracotx eçagutu duçuenen Idia charmatua dela, emoçue lehen bait lehen hur huntaric sudurretan ceina eguinen bai duçue ahur bat erramu bihi, eta ahur bat geniebra bihi, eta untxa bat sofre eta guero trempa hur ephelean hogoi eta laur orenez; iraci duçuenian

(4) ilkhiac, ib. (5) Aurkezpenean esan bezala beste hiru errezeta ageri dira lehenago G-en.

(6) primadera, udaberria, *printemps* (ft.) eta *primavera* (gazt.) arteko gurutzatzea ote? (7) halaber, ib.

(8) driga (G, 7). (9) argaltcen (D').

balia çaitetze hortaz, goiçetan eta arraxaldetan, sudurretan barna emaiteco hori, eguin beçain sarri; preparatuco dioçue erremedio miragarry hortaz ceinac khenduco baititu charmac eta oçatura guciac. Hartaracotx har çaçue laur nerprun bihi eta berce laur untça constantinopolitana, untxa bat gatx larri, eta hec ungui cheaturic iraquitu behar dute pinterdibat huretan eta guero hur hura eman Idiari edatera adar cilhatu batez; baldin eta lehen colpetic ez bada Idia erremediatcen, emanen dioçue cenbait aldiz erremedio hartaric eta hala iccussico duçue effetu miragarria ez solamente Idien gainian charmen contra eracusten duen effetua, bainan oraino erranen daroçuet constantinopolitano horrec bertute handiac dituela, Peccacius,¹⁰ arabiaco auctor famatu haren erranez; ecen hain espressuqui seguracen guitu erraiten darocunean khentcen tuella eta debecatcen charma suerte guciac, nahiz allimaletan, nahiz presunetan, lur eta etchetan eguiten diren guciac. Hartaracotx dio asqui dela erran duçun constantinopolitana hori bere lurretan edo etchetan iduquitcia; beraz balia çaiteste erremedio miragarry hortaz

4. Idiaren uchada eta sabeltassuna cer façoinez sendatu behar diren. Idiac uchad edo sabeltassuna duenian, ezagutuco duçue haren issurietan ceren ez cen clar asqui. Agueri dire bat eta bercia eçag utceco. Eta hala iccusten duçunean sabeltassuna duella, eztiçoque dembora hartan yatera eman behar ez edatera bizpahirur egunez, choilqui cenbait mahax ostoa lipita edo ezperen mahax ostoa arnuan trempaturic; haritx calitchac eta mirra gutibat trempatua har araci dioçue Idiari edo behiari, eta guero hirur egunen buruan presenta dioçoque cenbait belhar fresco nahiz planturic¹¹ edo çamari bustana deitzen den belharra eta guardia ondotic ere emaitetic; edatera emaiten çayonean ere, bere hura erramu ostuequin iraquituric eman beharco dioçue. Cer ere erremedio eman baitut sabeltasunarentçat baliatuco, çarete uchadarentçat, ceren ezen biac bat beçala eguiten baitire

5. Idiac edo behiac erorteco mina duenian cer eguin behar den. Idiac erorteco mina duenian eçagutuco dioçue Idia colpez erori denean eta guero ahua macurturic goitica eta çarrapoa¹² ahotic dariola eta çango bat bihurcen beçala çaiçcola eta finean bizpahirur orenen buruan deusic ez balu beçala altchatcen denean. Hartaco eritarçuna duten Idiac ordinariozqui ataquatuac dire bi hilabetetaric bi hilabetetara. Eritarçun horren sendatceco, Idiari har araci behar dioçue, laur den bat arnotan, astoaren çangoco azazcala, eta Idi copetaco heçurra, untça bana, linaturic¹³ eta unguay cheaturic eta guero continua hogoi egunez goiz guciez emaiten dioçuela adar batetaric. Berce batçuec hanitx baliatcen dira erran dugun constantinopolitana miragarri hortaz. Hartaracotx asqui duçue arnuan edo hurean iraquituric hur hartaric Idiari edo behiari goicetan eta arraxetan emaitia.

6. Idiaren edo behiaren gatharra nola sendatu beharden. Gattarraren erremedioric lasterrena da mihiaren azpitic odola atheratcia; eta guero porrua, arruta, capiua¹⁴, salboina, morsus diabolus, elgarrequin hurian hiraquituric, iraci eta hur hartaric Idiari

(10) Gorago aipatu Pedacius Dioskorides idazle greziarra. (11) plantagnac (G, 12), "Plantago maior, L.: cast. llanten mayor,... fran. plantain... vas. zain-belarra" (José María Lacoizqueta, *Diccionario de los nombres euskaros de las plantas en correspondencia con los vulgares castellanos y franceses y científicos latinos...*, Pamplona, 1888, 135; aurrerantzean Lac.). (12) arrapoa (G, 13), barouxa (Ch, 14).

(13) limaturic, ib., limaturic (G, 14). (14) apiua, ib., apio (G, 15).

edo behiari edatera emaitia, eta finean padera batean arno liga ogui mamiz eta hau-xarequin ahia eguinic hartaz lephoa lotcea non bide hortaz lazter khenduco baitioçue gattarra...

7. Idiac odolez picha eguiten duenean cer eguin behar den. Heldu çayo com-munsqi accident hori hanitx berotua eta borthisqui malfonditua denian eta guciz udan cenbait belhar gaisto ihitcez bustia yan ondoan; gaitx horren erremediatceco ez du deus ere Idiac edan behar, choilqui edari huntaric baicen: hartaracotx har eçaçue hirur untxa artho irin, eta untça bat triaga,¹⁵ guero hec iraquituric pinterdibat arno-tan eta finean yuntatcen dioçue saffran¹⁶ gutti bat; edari hartaric emoçue edatera Idiari goicetan eta, arraxetan plautain hura olioarequin.

8. Idia ecin picharic eguinez dagonian cer eguin behar den. Idia penaz dagonian ecin picharic eguinez atheraco dioçue odol gutti bat bichicaco çainetaric, eta guero hirur goicez emanen edatera estia eta olioa arno churian nahassiric.

9. Idiac harria duenean cer eguin behar den. Noiz ere baitaquiçue segurqui Idiac harria duella bichican edo chilcuan, barna piccaturic atheratcia da erremedio laste-rrena eta segurrena; bainan batere ezpada possible nihorc atheratcia, baliatuco çarete erremedio huntaz, haren oinhacen passarasteco; hartaracotx har eçaçue bi untça milla marin erro, untça laurden bat especia itce, eta haren erdia bipher eta guero guciac, ungui chehatu direnian, emoçue Idiari arno ephel guti batequin edatera, eta conti-nua cenbait aldiz sasoin berean emaitia...

10. Idiac bere natura edo pitchoa gogortua duenian cer eguin behar den. Eri-tarçun hori guerthatcen çayonian, azqui duçue malvariscac egostea buruarequin bate-an eta guero hartaz maiz phereca Idiaren natura eta hala laster sufflaracico dio bere pitchoa...

11. Idiac edo behiac mihia azpia hantua duenean cer eguin behar den; eçagutu duçuenian idiac mihi azpia hantua duella ensea çaitetzte lehen bait lehen mihi azpico çainetaric burdin bero batez chilhaturic edo lanceta çorrotx batez odola atheratcera eta guero gantçu edo phereca dioçoçue çauri hura olio eta gatça elkharrequin nahas-siric, eta continua umore guciac camporat arthean. Dembora hartan, bazcatuco duçue idia belhar frescoa; eta baldin apetitua ez badu ernatua, laster ian aracico dioçue erre-medio huntaz: harataracotx har eçaçue arroltce baten churingoa eta gorringoa balsan ezti guti batequin guero emoçue idiari edo behiari arnuarequin edatera; hantic harat emoçue bere yatecotan cenbait gatx bihi eta effetu ona atheratuco du.

12. Idiac eta behiec errainetaco mina dutenian cer eguin behar den. Idiac errai-netaco mina duenian, eçagutuco duçue haren plainuetan eta guciz guibelleco tranaz¹⁷ ecin aiticina çangua heda deçaquenean; almaquez ere ecin segura daiteque ez eta hain guti bustana biribilca non orduyan dilindan baitario; haren guernuac ussain gaitztoa du, eta guibeleco craina¹⁸ ossoqui picatua, eta baldin inflamacioneric gerthatcen bada dembora hartan, idiaren picha odolaren guissa dohaco, eta dena ere guti eta penarequin eguiten du; eta hanitx irauten badio ez da harentçat erremedioric; bainan ez bada picha hura aphur bat tindatua baicen, gorricara duella bere colorea, espe-

(15) trigada (G, 16). (16) soffre (D'). (17) trainaz, ib., traina (G, 22); *train de derrière* (Charles Estienne & Jean Liébault, ...*de la maison rustique*, aip. lib. 40, aurrerantzean E-L). (18) traina, ib.

rantça da eritarçun hartaric sendaturen dela. Hartaracotx atheraco dioque odola almequetaric, eta maiz emanen idiari porruac ur clairian trempaturic eta hur hartaric.

13. Idiaren berce errainetaco mina nola sendatu behar den eta particularqui eroretic heldu çayonean. Noiz ere sentitcen baituque idia erori dela cenbait gauça gogorren gainera eçagutú baduque haren colpe handiac, ecen ez da behinere falta colpe borthitça dela caussa imflamacionea, hargatic laborariac dembora hartan idiac mehatcatcen dituenian ez ditu bere lecutic moviaracico, eta colpia duen lekhua maiz frescatuco dio hur hotcez, eta guero gantçu edo pereca unguay chucaturic urin hurtuz; edo urdaiz; eritarçun horren seinaleac dire campoco aldetic gogor icaitea eta barrabillac laburturic barnerat erretiratcia, ecin bere isterra ez alderdia aisiarat manaya deçaque, eta pena handia du etçana denian bere lecutic ecin altchatuz.

14. Idiaren oinhace eta dolore suerte guehientçat erremedioa, guciz nekhaduraz heldu denian. Har eçaçu ahur bat liho haci eta berce ahur bat camamila, eta hec ungui iraquit panjeru batean urian erabilcen duçuela maiz maquila batez ungui ahia eguin artean eta guero heda çaque cenbait traputan eta hartaz lot non ere sendi baituque gogortasunic, hanturaric, edo oinhace duen lecuan.

15. Idiac biriquetaric erregura dienian cer eguin behar den. Biriquetaricaco erregura horiec gaitx dire idier eta behier khentceco, heyen movimendu handia dela causa; bainan eguin daquiocote erremedio hunbat ceina baita lehenbicoric manyatera ur beros garbitcia eta guero belhar ussain onnezcoez urrindatcia. Dembora hartan khendu behar tuque buruquitic¹⁹ çamari, behor, urde, eta berce acienda guciac beldurez haren haxaz communica eztiotçaten gaitx bera; hargatic, orduyan utcico duque astoa aldian, ecen haren haxa probetchoz da biriquetaco errencurentçat....

16. Idiac edo behiac herciac galcen hassiac dituenian cer eguin behar den. Idiac herciac desseguinac dituenian, harturen duque hirur untça turmentina eta hura haur baten ezcuaz idiari gibelesco aldetic sar dioçoque ahalic eta barnena edo ezperen turmentinaren lecuan balia çaitzeque ganz guessaz edo urin hurtuz.

17. Idia edo behia hestulaz attacatua denean cer eguin beharden. Idia marfondiz attacatua denean eta guciz hestulla handia duella, hartuco duque aphur bat hissopa eta hura hiraquit pinterdibat huretan guero iraci duçenian edanaraz hur hura idiari. Dembora hartan emoçue yaterat forru ostuac chehaturic ogui nertroyarequin batean, berce batçuec emaiten diote idiari urnaiçaren²⁰ hura amiron churiarequin batean hissopaz eguin den guissa...

18. Idiac edo behiac noiz ere sendi baituque hatxa labur diela, emoçue beharrietan cilhaturic *bellebore noir* deitcen den belharra, gargandila balu beçala, eta harc hun eguinen dio...

19. Idia edo behiac almaquetan min duenian cer eguin behar den. Eçagutu duçuenian idiac almaquetan oinhace duella, har eçaçue hirur ahur alcipre eta hec hiraquit minagrean eta guero ungui chehatu tuçuenian lot çaque dolorea duen lecuan eta laster sendatuco da; berce batçuec atheratcen diote odola almequetaco çainetaric: guero, porruac hurian iraquituric, hur hartaric edanarasten diote, edo ezperen idiaren guernu bera.

(19) barruquitic (G, 27). (20) armoisaren (G, 28), 'armoise' (E-L, 39 v.).

20. Idiari edo behiari lipia khentceco cer eguin behar den. Lipiaren erremedio segurrena eta lasterrena, atheratcia da: eta guero burra frescoz çauri hura goiz arraxetan pherecatcia.

21. Idiac edo behiac, golardoa duenean edo lephoa hantua duenean cer eguin behar den. Idiac golardoa duenian hanitx, da lepho gucia hantua; eta baldin senti badioçute abces bilduma²¹ edo materiariç duella, dembora hartan apparanciaz aguerian den lekhuana cillhatuco dioçue burdin gorribatez eta guero eman cilho hartan assunen erro gutibat edo esperen erran den hellebororen errua har çaçue bethi; erro horien sanyatceco, idiari edan aracico dioçue urribelharrarequin iraquituricaco huretic, nahiz goicetan eta arraxetan; copetetaric eta beharri gubeletaric odola atheratcias ere probetchu handia eguinen du...

22. Idia hantua denean nola sendatu behar den. Ordinariozqui idiac hantcen dire behar sendoeguiac yanez, eta guciz ihitçarequin direnean. Eritarçun horren sendatceco, asqui da choilqui adar bat alderen alde cilhaturic eta hura olioç pherecaturic guibelleco aldetic ayuta beçala idiari edo behiari emaitia; hirur edo laur erhi ondarcian barna guero passaya çaçue, idia haice hanitx eguin decaquen arteraino eta adarra han dueno pherecatuco dioçue sabela haya sendo batez.

23. Idiac edo behiac ceinbait animale chume²² irexi duenean cer eguin behar den. Sendi duçuenian idiac irexi ahal duçuela animale cenbait, emoçue lehen bait lehen esnia edatera edo ezperen eguiçue decotionea picco melatuz arnoarequin batean, eta guero eman arno hartaric idiari edo behiari edatera.

24. Idiaren handitchuen sendatceco cer eguin behar den. Har çaçue andredena mariaren arrosaren tipulla, eta berce ahur bat constantinopolitana, eta hec unguay egos minagrean, guero lot çaçue erremedio hartaz hantura duen lekhuana; eta hala laster leher aracico dio bere anditchia. Lehertu denean, garbi çaçue çauri hura goicetan eta arraxaldetan guernu, eta pichaz...

25. Idiac çangua hantua duenian nola sendatu behar den. Hartaracotx har çaçue cenbait ahour osto sauca eta hec unguay iraquit gantx guti batequin batean, eta guero egossi direnean lot çaçue unxa cathaplasma hortaz, eta hala laster iccusico duçue hantura consimitua. Cataplasma hori eguin daiteque hoxic eta frescoqui; hartaracotx har çaçue ceinbait ahur sauca osto eta ungui hec cheatu direnian emoçue urin hurtua, cataplasma eguiteco asqui den beçala.

26. Idiaren latoin²³ eta aztaparetaco minen sendatceco erremedioa. Eritarçun suerte hori arribatcen çayo idiari maicenic neguian eta guciz horman travaillatcen denian, non orduan baitiduri. Idiari aztaparra lanceta çorrotx batez picca dioçuçue aphur bat barnazco eta guero erre dioçuçue picco hetan, arinqui, gantçu urin hurtuz, senda arteraino

27. Idiaren berce façoinez aztaparra colpatua denean nola sendatu behar den. Lehenbicizicoric gauça eguin behar dena da aztapar hura fundameneraino unguay garbitcia, eta guero lot goicetan eta arraxetan urin hurtuz ezcoarequin²⁴ nahassiric bors

(21) abcestilduma (G, 33), matheria (Ch, 22). (22) ainharba (armiarma) edo animal gaizto... (Ch, 24). (23) taloin, ib. (taloin, G, 39; achur hoin, Ch, 26). (24) segoarequin (G, 40), cyhouareky (Ch, 27), 'sebo', gazt.

edo sei egunez continuatu duçuenean, guero, berce haren berce egunez, mainatuco duçe arnoz edo minagrez ezti guti batequin nahassiric.

28. Idiac barrabillac hantuac dituenean cer eguin behar den. Har çaque clera guti bat eta hartaz vinagrearequin eguiçue liga edo ahia, eta guero gantçu edo phereca hantura duen lekhian. Idorcen denian, lokharri hori lothuco dioçue gans guissaz, berce batçuec diote photço baten minaz azqui dela perecatcia, berehala hantura gucien eramateco.

29. Idiaren adarra arrailatua²⁵ denean cer eguin behar den. Idiac adarra erdiratua duenean, frota dioçoçue adarra minagrez gatx eta olio guti batequin, batean; eta guero phereca çoçue urin hurtuz arrachina guti batequin, nahassiric, eta continua pherecatce hori çazpi çorci egunez.

30. Idiac beguiac hantuac dituenean cer eguin behar den. Beguiac hantuac ditue-
nean, eguiçue ahia ogui natrayaren²⁶ irinez eta esti guti batequin eta guero hartaz lot goicetan eta arraxetan; orduan nola estia dela causa uliec khecha baileçaqueete, debe-
catuco duçe acciden hortaric baldin alastrenaz, begui inguruac pherecatcen baiotçu-
te.

31. Idiac beguiac churia duenean cer eguin behar den. Noiz eta ere eçagutcen bai-
tioçue beguiac churia duella, hartaracotx lot eçaque goiz arraxetan beguia; berce
batçuec baliatcen dire balea gznaren erhautxas...

32. Idi begui nigartiac nola behar diren sendatu. Idiari nigarra darionian eguiçue
ahia ogui natrayaren irinez eta hartaz lot goicetan eta arraxetan, edo ezperen hiraquit
çaque mairi arrosen erruac, hura eta estiarequin batian; guero hartaz maiz lot idiaren
beguia. Berce batçuec baliatcen dire thutiaz, vitriolaz, hur arrossatuarequin batean...

33. Idiari çaragarra khentceco, har eçaçü ahur bat khedarra, ahur erdi bat laffre,²⁷
eta laur baratchuri buru; guero hec elgarrequin chehatu direnean, frota çaque idia
bizpahirur aldiz edo ezperen har eçaque idiaren behassunbat eta hartan barna emoçue
bi unxa sofre lore; guero ungui nahassi dituçuenean, gantçu eta phereca çaque idia
hirur goicez eta arraxez, eta finean antçara edo ganz greçaz...²⁸

34. Idiaren ulcera edo lasduren²⁹ sendatceco erremedioa. Hartaracotx har eçaque
kalitx ungui ontuac eta idortuac eta hec passa sethabexi batian; guero erraux hortaz
balia çaitetzte ulcera eta larrüdüra gucien sendatceco...

35. Suguearen aussiquien eta photço errabiatuaren erremedioa. Senti duçuenian
idiac poçoinstatuac direla, asqui duçe pherecatcia aussiquia den lekhuan olio escor-
pionaz; edo esperen har eçaque lau untça salboin çahar, guero hurt laur den bat mina-
gretan, hartaz maiz garbi eçaque aussiquiac diren lekhuan. Façoin bera eguin
deçaqueçue mirra arnoarequin hiraquituric, bai eta halaber leiçarrarequin eta finean
ceinarhurdon³⁰ edo pateo³¹ arrosarequin, arnuan edo minagrean hiraquituric...

36. Idiari açazquala erorcen çayonean cer eguin behar den. Har eçaque turmenti-
na ezco horia eta estia, bacoitchetic untça bana, eta hec elgarrequin hurtu direnian

(25) hausten dianian (Ch, 29). (26) ogui nostrayaren irinez (G, 43), garagar irinez (Ch, 30), *collyre de farine de fromment pestrie avec hydromel* (E-L, 40). (27) soffre, ib. (28) gruça (D'). (29) larru (D'). (30) cinarthonod (G, 54), cinnamomum 'kanela' ote? (31) potso (G, 54).

asqui duçue pherecatcia idiaren hoina hamabors egunez eta guero arnoz eztiarequin nahassiric edo ezperen lot eçaçue idia cataplasma hortas, façoïn huntan, hartaracotx har eçaçue aloez³² matic eta alun,³³ untça bana, eta ungui cheatu direnian, eguiçue cataplasma arrolce churingoarequin batean...

37. Idia leiçorren eta mandulien aussiquien contra cer eguin behar den. Leiçorrec manduli edo cenbait berce uliec aussiquitcen tustenian asqui duçue claira edo cerussa guti bat hurian trempatcia eta laga hartaz eguïnican bietan guero idia hartaz goicetan eta arraxetan lotcia...

38. Idia leiçorrec manduliec ez ulithec ez aussiquitceco erremedioa. Hartaracotx azqui duçue malba osto pusca bat ungui chehatcia eta olio guti batequin liga beçala eguitea; eta guero idia hartaz goicetan eta arraxetan pherecatcia...

39. Leihotaric eta athetaric leiçorren cassatceco erremedioa. Har çaçue ahur bat erramu osto edo bihi eta hiraquit hurian; guero hur hartaz phereca çaçue idia, guero berce alimale guciac ceinaren bidez casatuco baitire heyetaric leiçor manduli eta berce uli suerte guciac...

40. Ardien çaragarraren khentceco erremedioa. Ardien çaragarra içan arren apparntciac eritarçun chumea yaquin çaçue hura dela caussa, ethorcen çayotela asco berce eritarçun gaisto, nola baidire piccotac, içurriac, eta berce accident handiac eta hala bat bederac behar lituque artha handirequin hastetic eritarçun horri erremedioac eman. Hartaracotx erranen daroçuet auctor handi batequin: asqui duçue ardiac mosten tuçuenian erremedio huntaz gantçutcia edo pherecatcia; har eçaçue beraz olio liga, arno churiaren liga, eta cenbait lipin chehaturic, guero hirurac ongui trempatu direnian elkharrequin batian, phereca çatcuc çuen ardiac immincione hortas ephelduric. Ordean hori eguin eta hantic bi egunen buruan garbitu beharco tutçue hur gaciz edo itxasoco hurez eta hala iccussico duçue nola debecatuco tutçuen eritarçunetaric, ez solamente çarragarraric içaitetic bainan oraino eritarçun borthitcetaric: bide hortaz illea legunago, eta dulciago, eta emiago, ethorcen baiçayote...

Heyetan fumingacionea edo urrindatcia eguiteco promes emaiten derauçuet liburu hunen hastian eracuxico nauzquitçuela cer façoïnez eguin behar ciren fumengacioneac eta hala norc ere sendi baituçue heya aire gaiztoz corrompituac dela: lehenbicoric garbituco duçue hango hasquerietaric eta guero hartuco duçue unza bat issensu, unza bat soffre, eta bi untza arrachina; guero hec elcarrequin nahassiric emanen ditucie choffeta bat brassarequin eta khe hartaz ingura çaçue barruquia gucia eta continua, guero erran den urrindatce hori droga finitu arteraino. Fumingacione hori eguinen duçuen beçain sarri hartuco duçue erramunia, erramiac, mayoranac, camamilla, eta pulegium,³⁴ eta guero hec su emanic, barruquiaren erdian iduc arazten duçuella khe hura, dela cenbait dembora; eta guero emaçue aire gutti bat norte phartetic edo ezperen levantetic eta bide hortaz içanen tutçue çuen establiac hanitx precocionatuac eta haciendas conserbatuac dela eritarçunetaric orduan. Halere orhoit çaiteste fumengacione hori orduyan on citaçuela cenbait berdura emaitia barruquie-

(32) Aloe vulgaris,... cast. zabilla... fran. aloe... (Lac., 158). (33) Artemisia absinthium, L.: cast. ajenjo, ... alosna,... fran., absinthe, aluine, armoise amère... Lac., 105). (34) Mentha pulegium, L.: cast., poleo..., fran. puliot..., vas. chorta-loa (Lac., 129).

tan barna sugueric edo berce alimale liçunic han egon ez dadin; hartaracotx asqui içanen da cucusso belharrez bradura hura eguitea edo esperen leiçar hostoz ihaurquitcen baituçue ere ez derautçue probetchuric baicen eguinen eta guciz cenbait baratchuri buru alsan³⁵ dutenian.

Liburu huntan diren droga eta belharren ezplicationea erran derautçuet ezplicituco narozquitçula hemen diren icen barboro iduriac eta hala banohaçue chehequia-go bat bederari erraitera clarqui cer diren misterio suerte horiec hartaracotx yaquin eçaue: 1. *lupin* deitcen den droga hura dela ilhar çabal bat franciaco phartetic probeditcen garena; 2. *neprun*³⁶ duçu berriz oihan belcetan causitcen den elhorri belçaren frutua beçala, bacha arana iduri duena; 3. *uesse*³⁷ da ilhar chume çabala franciatic ekharcen dena; 4. *fabiæna* da belhar bat ossoqui alciprea iduri duena baratce curiosetan causitcen dena; 5. *lotteron* da belhar bat fresco baratcetaco murrailetan caussitcen dena, ceina piccatu eta esnia baitario; 6. *issopa* da halaber belhar bat beberina iduri duena eta ordinariozqui baratcetan aurquitcen dena ussain handi batequin bide eta larrain gucietan frangoqui causitcen dena; 7. *marrubiom* duçu ossoqui erremenda iduri duena eta ordinariozqui murraila çarren contra causitcen dena; 8. *bellebore noir* duçu belhar bat mendietan causitcen dena; 9. *çamari bustana* deitcen den belhara causitcen dena erriperetan; 10. *mirra* da droga bat droguistec saltcen dutena; 11. *sel harmonia* duçu gatx bat droguistec saltcen dutena; 12. *allôez* halaber duçu droga bat droguistec saltcen dutena; 13. *vitriola* façoïn berean droguistec saltcen dutena; 14. *litarqui* orobat, gurussa guissa bera, eta nihorc baldin penetan baçarete ecin içanez erran ditugun belhar eta droga horiec, guidatuco çarete gure etçera behar duçuenaren içaiteco eta hala promez emaiten derautçuet probeditua içanen naicela çuen cerbitçatceco erran tudan gauça guciez, hala nola azco aldiz erran dudan constantinopolitana miragarriaz.

Unhaduric primaderetan	1
Idiaren sabelminen khenteco	2
Idia charmadurez	3
Idiaren uchada edo sabeltassuna	4
Idiaren erorteco mina	5
Idiaren gattarra	6
Idiac odolez picha	7
Idiac picharic ecin eguinez	8
Idiac harria duenian	9
Idiac bere natura gogortua	10
Idiac mihi azpia hantua	11
Idiac errainetaco mina	11
Idiac berce errainetaco mina erorcetic	12
Idiaren oinhacen eta doloren	13
Idiac biriquetaco arrangurac	14
Idiac herciac galtcen hassiac	15

(35) balsan (G, 60). (36) nerprum purgatif: vas. esilarra (Lac., 66). (37) vesce, vecce (1180), lat. vicia. Bot., Nom donné parfois aux Viciées (Légumineuses papilionacées), comprenant les fèves, les lentilles et les vesces. (*Dictionnaire Petit Robert*, 1973, 1894).

Idia estulaz atacatua	16
Idiac haxa labur diela	17
Idiac almequetan min duenian	18
Idiari lipia khentceco	19
Idiac golardo duenian	20
Idia hantua denean	21
Idiac cenbait animale chume irexi duenian	22
Idiac handitchuac	23
Idiac çangoac hantuac	24
Idiaren aztaparren	25
Idiac berce façoinez aztaparra colpatua duenean	26
Idiac barrabillac hantuac	27
Idiac adarra arraillatua	28
Idiac beguiac hantuac dituenian	29
Idiac beguiac churia duella	30
Idi begui nigartiac	31
Idiari çaragarra khentceco	32
Idiaren ulcera edo lazduren	33
Suguearen aussiquien	34
Idiari azaxcalla erorcen	35
Idia leiçorren eta mandullien aussiquien contra	36
Idia leiçorrec, manduliec ez ulithec ez aussiquitceco	37
Leiotaric eta atheraric leiçorren cassatceco	38
Ardien çaragarra khentceco erremedioa	39

Jean Pierre CHABALGOITY

Barkoxe, XVIII.m.

[1-10 or. Falta dira]

[11] hori eguin beçain sarry har eçaçu laur ontça neprun bihy eta beste laur ontça constantinopolitana eta ontça bat neffar gaitz larritic eta hourac algarreky onxa cheheka eta pintoubat houretan onxa herakituric doy hoztu denian emoçu idiary hartaric edatera eta ezpada lehen aldian idia sendotcen continia eçaçu çombait egunez suitan.

[12]

6

Idiac sabeltarçuna dianian cer eguin behar den sendotceko

Eçaguturen noiz dian eritarçun hora imoretan ordenariozky eta ordian eztiçoçula eman jatera ez eta edatera, vigne edo hirour egunez çombait mahartce osto baicic eta hourac ere ardouan trempaturic eta mirra gutibat ardouan trempaturic emoçu idiary edatera.

Eta guero hirour egunen [13] burian presenta içoçu plan-plaigtaigna edo camamila edo çamari buztan deitcen den belharra.

Eta ondoko egunetan gogoua eman içoçu edatera emaitian emoçu erramu ostouareky trempaturic hoguey eta laur orenez edo bestela heraky eraciric erramu ostoueky doy hoztu denian çombait egunez idiary edatera goizean barourric.

[14]

7

Idiac erorteko mina dianian cer eguin behar den

Idia eçaguturen duçu bere maneria partikularretatic jesto eguinen du, ahoua okherturic, çankhoac ere ahotic barouxa doukola, eta bigua edo hirour orenen burian, deus ezpeilu beçala jaikiren da, eta ordenarizky eritarçuna ukheiten dicie by hilabetaric by [15] hilabetetara eritarçun haren sendotceko.

Har eçaçu pintoubat ardou hobenetic eta astoaren çankoco azazkulutic eta idiaren belarreko eçurretic limaturic ontça bat eta onxa chehekatric trempakhin hartaric idiary edatera hoguey egunez goiz oroz emaiten derioçularic barouric ahotic behera idiary.

[16]

8

Idiaren colpien eta erorten direnian sendotceko cer eguin behar den

Noiz ere sendy beituçu idia erory dela eta badiala inflammatione eta colpia den lekha, hour hotcez onxa frescatuko deroçu eta guero ourin hotcez bereka içoçu edo ourdakhiz, eta gogortia bada ecin haboro houn dikeçu seignatcia bertan sendotceko.

[17]

9

Idiaren leber duren edo doloren contre cer eguin bebar den

Har eçaçu ahur bat ly-acy eta beste ahur bat camamilla eta hourac onxa heraky eracy pintubat houretan eta makhila batez lahas boulia beçala, eta guero oyhal bate-tan eçar emplastu houra non ere baitu leherkura edo hankura edo orano gogortarçu-na sendy beituçe idiary.

[18]

10

Idiac litiketatic erranoura aztura denian cer eguin bebar den berbala

Dirisketako errankura hory gaitz da idiary eguiteko mobimentu handian kontuan heguiteko.

Bena halere eguiçou lehenic hour beroz mangeteraren ukhuçtia eta guero belhar urin hounez fretatcia eta ordian idoky itçaçu theguy hartaric: ourdiac, behor eta beste cabale suertiac salbu asto çombat amorekatic eta harçara eman ezticen eritarçun.

[19]

11

Idiac errayac gastaturic dutienian cer eguin bebar den

Har eçaçu hirour ontça thurmentina eta eremedi houra: haur baten eskiaz idiary guibekeko aldetic sar eracy içoçu ahalic barnena thurmentina houra.

Edo ezpaduçu thurmentinaric eguiçou gantz gueçaz edo ezpere ourin hourez houstu gabe hirour goitcez.

12

Idia eztulez alakaturic denian cer eguin bebar den

Har eçaçu ahur bat hisopa eta houra heraky eracy pinta [20] erdibat houretan eta guero iraz eta eman edatera eta ordian emoçu phorru osto ahur bat chehekaturic onxa eta garagar irinareky batian hourian trempaturic.

13

Idiac haxa labur denian cer eguin bebar den

Eguiçou beharrietan chilo eta guero helebore deitcen den belharra cherka eçaçu gargandilla beilu beçala eta harec sendo eraciren du labursky.

[21]

14

Idiac alamaketan min dianian cer eguin bebar den

Eçagutu duçunian idiac alamaketan ornaua doloriac dutiala, har eçaçu hirour ontça alcipre eta houra eraki eçaçu vignagrian eta guero onxa chehekaturic idiary eçar içoçu doloria dian lekian.

Bestela aldiz seigna eçaçu almaketako çaignetic eta guero phrorru ahur bat hou-
rian onxa herakituric hartaric emoçu pintou bat aldian idatera sendo arthio.

[22]

15

Idiac luppiaren contreko erremedioa noula sendotcen den idia eta cer eguin bebar den

Lupiaren erremediaric hobena duçu phicatcia eta guero bourra freskez çaury haren
fretatcia eta goiz arrax oroz cambiatcia eta freskatcia.

16

Idiac golardoua edo lepphoua hanturic dianian cer eguin bebar den.

Idiac golardoua dianian lepphoan dikeçu eta ouste baduçu badila matheriaric chi-
laturen duçu bourdouigna gorri batez eta guero emoçu [23] chilo hartara assun çain
gutibat eta guero seignaturen duçu behari guibeletic edo bellarretic eta içanen da
sendoric.

17

Idiac hanturic denian cer eguin bebar den

Behar duçu ukhen urruts tartabat beso baten ungunia luce eta haren buria ly
apur batez unguratu eta plegatu eta onxa ollioz edo bestela ourin hotcez berekatu eta
idiary guibeletu sar içoçu errain kurutchiala drano.

[24] Eta ez haboro eta guero passey a eracy eçaçu idia eta orano dembora berian barra
batez bidec barraren by burietaric lothuric onxa sabella bereka içoçu.

18

Idiac çombait ainbarba edo animal gaizto jaten dianian cer eguin bebar den

Idiari emoçu lehen beno lehen behy ezne edatera edo ezpere eguiçu phiko mala-
tuz ardouareky egos eraciric, emoçu pintoubat aldian edatera sendo artio idia conti-
nia.

[25]

19

Idiaren hankuren sendotceko cer eguin bebar den

Har eçaçu ahur bat andere dana maria arrosaren thipoula edo lilia eta beste ahur-
bat constantinopolitana eta hourac onxa egos eracy vignagrian eta guero eçar emplas-
tru hora oyhal edo larru batetan hankura dian lekhian eta laster chilaturen cioçu eta
leherturen çayonian chahat içoçu çaury hora ourinez edo phichaz goiz eta arrax oroz
sendo arthio.

[26]

20

Idiaren çankhoac hanturic dutienian cer eguin behar den

Har eçaçu çombait ahur sabiko osto eta hourac onxa heraky eracy ourinin, eta guero eçar eçaçu oyhal edo larru batetan emplastu hory eta eçar içoçu idiary hankura dian lekhian eta suitan houn dukeçu hotzcic ere emplastu hora.

21

Idiac aztapar edo achur hoingnin min dianian cer eguin behar den.

[27] Ordian idiaren aztaparra lantceta batez chehekatu behar cioçu aphur bat barna eta guero erra içoçu phiko hora, ahal beçain arhizky eta guero ourinez onxa freta sendo arthio çoimbait egunez.

22

Idiac achur hoigna colpa-colphaturic edo amurraturic dianian cer eguin behar den.

Lehenic behar diçu hoing harc onxa çahatu fondamenila drano eta guero ourina cyhouareky lahastekaturic [28] goiz arraxetan onxa fretatu bost edo sey egunez eta orano continia içoçu ardouz edo vignagrez ezty gutibateky lahastekaturic sendo arthio.

23

Idiac barrabillac hanturic dutinian cer eguin behar den

Har eçaçu clera gutibat eta hora vignagriareky nahas eta eguin emplastu edo drogabat eta guero harez bereka içoçu hankura eta idortu denian bereka içoçu berriz gantz gueçaz goiz [29] eta arraxetan edo orobat pp(o)txo baten behassunaz edo ourde minez bereka içoçu laster sendoren cioçu.

24

Idiac adarra hausten dianian cer eguin behar den

Ordian behar du vignagrez gatcez eta ollioz onxa freta içoçu adar lekhia eta guero gantz ourinez eta errecignaz algarreky lahastekaturic, harez onxa freta içoçu sazpy egunez goiz arrax oroz.

[30]

25

Idiec beguiac hanturic dutienian cer eguinbehar den

Eguiçu emplastia garagar irinez eta ezty gutibateky eta guero harez onxa bereka goiz arraxetan.

Bena noula ezta dela causa ulliec fatigua beliroye bereka içoçu beguy inguruniac alcatrenaz edo ourinez ... goiz oroz.

26

Idiac beguietan chouria idenian cer eguin behar den

[31]Har eçaçu sel armouniac gutibat eta ezty gutibat eta guero lahas algarreky eta hartçaz onxa bereka edo bestela orobat gazna çaharraren cizkaz edo herhauxaz achalekotic.

27

Idiac beguietan nigar dienian cer eguin behar den

Eguiçu emplastia garagararen irinaz eta harez bereka içoçu onxa goiz arraxetan, eta bestela bassa arrosaren çaingua ardou chourian herakituric eta ezty eçariric bereka içoçu.

[32]

28

Idiac thigna dianian cer eguin behar den

Har eçaçu ahur bat khedarre eta ahur erdibat soffre lily eta laur baratchoury buru eta hourac algarreky onxa chehekaturic freta içoçu idiary thigna dian lekhia hirour goitzcez eta egun hetan boustatcetic beguira.

29

Idiac aldura edo larrudura dianian cer eguin behar den haren sendo erazteko

[33]Har eçaçu calitz onxa hountietaric eta jortietaric eta hourac cetabian onxa igaren ondouan haren erhauxaz onxa fretatcia.

30

Idiac sugue oussoukien edo phoçou erabiatiaren contre cer eguin behar den.

Bereka içoçu oussouky hora ollio genebrez edo bestela har eçaçu laur ontça sablou çaharretic [34] eta guero pintoubat vignagretan hora onxa hourt eracy eta harez onxa chahat içoçu onxa oussoukia hirouretan.

31

Idiari golardoa dianian cer eguin behar den sendo erazteko

Eritarçun haren erremedioric lasterrena mihy petic seignatcia eta guero phorru ahur bat capis, sabina, morsceaus, diabolios, algarreky herakituric eta guero iraciric [35] edatera emoçu idiary hour hartaric.

Eta guero ontcy batetan ardou hobenetic ly-acy maris, hauxareky nahassiric, egiçu emplastia eta guero harez onxa bereka lephoua.

32

Idiary azazkuliac erorten çaitçonian cer eguin bebar den sendotceko

Har eçaçu thurmentina ezko hollity eta ezty ontça bedera eta hourac algarreky [36] hour eracy dutuçunean fitez eçar içoçu idiary aztaparrian.

33

Idiac odolez phicha eguiten dianian cer eguin bebar den sendo erazteko

Ordian idiac eztiçu deusere edan bebar, bena har eçaçu hirour ontça artho irin, eta triagua eta pintou erdibat ardoutan heraky eracy eta hartara emoçu soffre bilhobat eta edary hartaric emoçu idiary [37] edatera hirour egunez goiz araxetan eta sendo art-hio continia içoçu.

34

Idiac ecin phicha eguiten dianian cer eguin bebar den

Idiac phenatcen dira ebiltian ecin phicha eguiten dianian, seignaturen duçu mihi-ko çaignetic eta guero hirour goizceç edan eraz içoçu ardou chourian lahastecaturic ollio hounetic eta ezty gutibat suyan ephelturic amoderatuky.

[38] 35

Idiac harria dianian cer eguin bebar den

Noiz eta ere eçaçutu beituçu idiac harria diala phicatcia da eta idokitia hobena eta segurena, bena ezpada posible amenx emoçu erremedio haur, har eçaçu by ontça millu marin eta erro ontça laur dinbat especia itce eta haren erdia piper eta guero hourac onxa chehekaturic [39] emoçu idiari edatera ardou ephelian eta continia çombait egunez aitcinna.

36

Idiac bereitidura dianian eta gogorturic denian cer eguin bebar den

Aský duçu malbaren egostia burriareky lahasiric eta hartaric edatera emoçu çortcy egunez eta natura ere bereka içoçu hour hartaric çombait goitceç.

[40]

37

Idiac mihy ondoua hanturic dianian cer eguin bebar den

Eçaçutu duçonian idiac mihy ondoua hanturic diala, demboraric galdu gabe chila içoçu mihy peko çainnegty, burduigna gorry batez edo bestela lancetta çorrotz batez eta idokoçu odol aphurbat eta guero çaurý houra freta içoçu [41] ollio hounez eta gatceç algarreky lahastekaturic eta continia içoçu.

Amorekatic camporat jouan dakhion hour houra eta thempora hartan jatera emoçu idiary belhar fresk, eta ezpada appeturic emoçu arrautcebat, ezty guty bateky

hour epphelin edatera eta hantic aircina emoçu çombait gayez byhy jatera edo ascary mestura prestetic alchatutic.

[42]

38

Idiaren erraigneko minaren sendotzeko cer eguin behar den

Eçaguturen duçu plaignu eguitetic eta partikulazky traigña eraticren deritço çankhoac çointan ecin heda beitiçatke edo hedaturic badutu ecin bil beitiçatke alp-hée-etic ere ecin balia daite eta buztana ere ecin çotula ez eta byribilka eta haren guerrentcia ere jossia date eta guibekeko traina ere [43] ossoky desguissatia e... enkas eta inflammationeric badu phuntu eta casu hartan eta orano picha odolla udury eta dena ere guty eta grado hartan hanitz iraiten badu ezte harez hounic.

Besta ezpadu garradura baici idoki içoçu odol gutibat seignatcen duçularic alma-ketatic eta phorru ahuruta bat hour chahu batetan trempaturic eta hour hartaric, çortcy egunez emoçu idiary edatera barouric.

[44]

Lupe belcharen erremedia

Lehenic cinex seigna odola aphur boutilabat ardou beltç godeletbat binagre ascoz ahurtabat nefar gan ahurbar baratchouri chehekaturic ahurbar cherment haux eta ahurbar kherra de egossiric iraskina ahotibehera eman.

Lihachi chachuta bat egosiric minen gagnen hezi hancura agery bada.

[45]

39

Borda edo theguy eta cabalen egon lekhien parfumatcia ayre edo kboçu gaiztouen contre.

Noiz ere sendy beituçu cabaletan ayre gaizto edo theyutarçun hetaric hartuko duçu gaitz haren contre houn diren eremedioac çoin beitrade ontçabat intxentçu eta beste ontçabat soffre eta by ontça errecigna [46] eta hourac algarreky lahassy dutuçunian eçar içoçu chofeta batetan inkhaz aphurbar suyareky eta khe hartçaz verritan borda edo theguia ungura eta continia drogac akaba hartio parfumatcia,

Eta houra eguin beçain sarry har eçaçu ahurbar eramolia eta erramu mayorana eta camamila.

[hemen bukatzen da eskuzkribua]

MARECHALEN LIBURIA Escuaraz
à Bertrand Goyenetche fils
Fait à Saint Jean Pied de Port
le 25 mars 1830

[1]

1

Idiaren, sukharra sendatceco cer eguin behar den.

Idiac sukharra duenian eçagutuco duçe idiaren inquietadura eta guciz gorphutza ikharatcen çayenian. Copetan ere eztu su eta lamaric baiçen agueri eta particularqui bi adarren artian.

Halaber berotcen çaiçco beharriac eta ahua icerdia caintoin guçietaric dariola.

Ecen dembora hartan ecin deusic yan deçaque.

Bainan nahi luque cembait gauça fresco milicatu, mihiaren idortasuna dela causa.

[2] Buria ere hanitz pisua daduca eta beguiac nigarretan tuela eta muthurra limburiz garnitia hanitz Lucia.

Façoin³⁸ hartan sendi duçuenian idia sukharrez atacatua dela egun hartan barur aracico dioçue eta guero biharamunian atheraco dioçue odol guti bat buztanaren azpitic.

Ondoco borç egunetan entretenituco duçe gluteron³⁹ deitcen den belhar fresco hetaric urarequin iraquitu eta ur hartaric maiz edatera emaiten dioçuela eta halaber continua edate hori sukharra yoan arteraino berce batçuec atheratcen diotela odola beharri guibeletaric eta copetatic.

[3]

2

Lantçar deitcen den eritasuna edo ezperen idi marteilia

Idi marteilia deitcen den eritasuna eçagutcen da noiz eta ikhusten beitugu idiarren iliac sagarreroyaren izpiac guisa laztuac tuela, eta idia hanitz tristatua, beguiac ilhunac eta pisuac, lephua makhurtia, ahotic guerlia⁴⁰ dariola, bizcarra eztoca beçala gogortua, urhatsa jo anhitz pisua apetitia galdua auxnarria edo ruminatcia ezarriagoa.

Eritasun hori hastean senda daiteque facilqui behar den erremedioac emaiten çaiçconian.

Bainan çahartuchez gueroztic / [4] escapatcen da eritasun hortaric. Halere entseyatu behar da eguin ahalaren eguitera.

Hartaracotz harçaue Constantinopolitana eta meloin erroac, bakhotchetic ahur bana eta hirur ahur gatz larri; eta guero hec elkharrequin chehaturic, trempa çaçue laurden bat arnotan; eta eman arno hartaric idiari edatera goiz guciez gathulu baten betia aldian eta continua dioçue arno hartaric ossoqui, sendotu arteraino.

(38) Badirudi] ese gora baten irakurketa gaitza izan daitekeela, *sasoi*, *saison*-en ordez, 'en temps chaud'(E-L, 39 v.). (39) glotteron (E-L, 40). (40) la bouche saliveuse (E-L, 39).

3

Idiaren bihotz-terra⁴¹ kbentceco, cer eguin behar den.

Idiac bihotz terra duenian eçagutuco / [5] duçue idia gombite iduriz dagoenian, non orduan berehala mustupila edo muthurra frotatuco dioçue phorruz eta barat-churiz eta posible bada hetaric chehaturic, arnoarequin hararacico dioçue goiçean eta arratxean.

4

Idiaren colica sendatceco cer eguin behar den

Idiac colica duenian eçagutuco duçue idiaren pleinutan bai eta halaber haren estoc eta gogortasunean, hasi lepotic eta isterretarainoco gucian.

Ordu hartan habarrotx hanitx eguiten çayo sabelian; maiz etçan, maiz jaiquitcen da eta ecin dago / [6] bere lekuan, icerdia churrupitan dariola, cainton gucietaric.

Gaitz horren sendotceco batçuec emaiten diote baratxuriak eta phorruac chehaturic eta arnouan iraquituric, arno hartaric edatera laurden erdi baten inguria aldi bakotchian.

Berce batçuec erremedio hori yuntatcen diote intzaur, oliva eta tipula arnotan egosiric.

Hartaracotz harçaque ahur bana mirra eta erramou bihiac eta hec iraquitu ondoan arnoarequin, iraci eta emoçue édatéra arno houra.

Berce batçuec, idiari picarzen diote behatz azpiko haraguiac eta buztan / [7] azpitic, odol guti bat ekhar deçantçat.

Colica sue(r)te hori arribatcen da ordenariozqui u(n)haduraz primaderetan, ceren ecen dembora hartan odol soberantciac hobequi errequeitatcen baitira; eta hala odola atheratou ondoan cenbait pasaye eraquin dioçue ungui estaliric errefria eztadin

5

Idiaren sabelminen erremedioa.

Colica beçala eguiten da eritasun hura eta hala colicarentzat on diren erremedioac balia daitezque sabelminetan; bai eta halaber drigas⁴² ere arnoarequin / [8] edatera emaiten diotela; eta guero biharamunian odola atheraco dioçue mihi azpitic, edo suduretaric edo ezperen edan aracico dioçue erremedio huntaz ceina eguiten baita lau untça turmentina eta gatz guti batequin, pirolac idiari iretxarazteco eta baldin posible ez bada cintcurrian pasaraztea, urtuco tuçue arno beroan; eta guero edana aracico adar batetaric.

Dembora hartan idiac beroqui egon behar du barruqui bero batean (vulgar vult).

(41) 'bondissement de coeur'(E-L, 39). (42) eta orbietan finaz ere arnoarequin (D).

6

Idia charmadurez incantatua denian cer eguin behar den.

Idia charmatua denian, eçagutuco / [9] duçue tristeçia handian; bay eta guciz laster bere accioneac eguin nahi tuenian, non orduan idia laburski hagatcen eta mehatcen baita heticatua baliz beçala.

Hargatic da nesesario prompqui erremedioac eguitea.

Hartaracotz eçagutu duçuenian idia charmatua dela, emoçue lehen bai lehen ur hartaric sudurretan barna ceina eguinen baituçue lehen bai lehen ahur bat erramou bihi eta ahur bat yenebria bihi eta untça bat sofre lore, eta guero ur epeletan hogoi eta lau orenez iraçi duçuenian balia çaitezte ur hartaz goiçetan eta arratsetan sudurretan barna emaiteco./

[10] Hori eguin beçain sarri preparatuco dioçue erremedio miragarri hau, ceina khenduco baititu charmac eta escantadura guciac.

Hartaracotz harçaçue laur untça Constantinopolitana, untça bat gatz larri; eta hec chehaturic ungui iraquitu behar dute pinterdi bat uretan eta guero eman hur hura idiari edatera.

Baldin eta lehen colpetic ezpada idia erremetitia emanen dioçue cembait aldiz erremedio hortaric eta hala ikhussico duçue, efetu miragarri ez solamente idien charmen contra eracusten duen efetua, bainan oraino / [11] erranen darotçut Constantinopolitana horrec berthute handiac dituela Sedacieu⁴³ Arabiaco autor famatu haren erranez.

Etcen hain espresuqui seguracen gaitu erraiten darotçunian khentcen tuela eta debecatzen guciac nahiz alimalia, presunetan lur eta etchetan eguiten diren guciac.

Hartaracotz dio asqui dela erran dugun Constantinopolitana hori bere lurretan eta etchetan idukhitcia. Beraz hacia çaitezte erremedio miragarri hortaz./

[12]

7

Idiaren utchada edo sabeltasuna duenian eçagutuco duçue haren issurrietan, ceren etzen clar asqui baitire bat eta berçia eçagutcecotz; eta hala ikhusten duçuenian sabeltasuna duela eztiouçue dembora hartan yatera ez edatera eman behar bizpahirur egunez, baiçen choilqui çembait mahatx bihi pipita edo ezperen mahatx ostoaç arnotan trempaturic har araçico dioçue idiari, eta guero hirur egunen buruan presenta dioçue cembat belhar fresco, nahiz plantagnac edo / [13]çamari bustana deitcen den belharra eta guardia ondotic ere bere hura erramou ostoequi iraquituric eman behar-co dioçue. Cer ere erremedio eman baitut sabeltasunarentçat ceren etzen biac bat beçala eguiten baitire.

(43) Aipatu Pedacius Dioskorides.

8

Idiac erortceco mina duenian cer eguin behar den

Idiac erortceco mina duenian eçagutuco duçue idia colpez erortcen denian eta guero ahua makhurturic guerlia ta arrapoa ahotic dariola eta çangoac / [14] bihurcen beçala, eta finian bizpahirur orenen buruan deusic ezpalu beçala altchatcen denian.

Halaco eritasuna duten idiac ordenariosqui atacatuac dira bi hilabetetatic bi hila-betetara.

Eritasun horren sendatceco hararaci beharco dioçue laurden bat arnotan astoaren çangoco heçurra, untça bana, limaturic eta ungui chehaturic eta guero continua hogoi egunez goiz guciz emaiten dioçula adar batetatic, berce batçuec hanitz baliatcen dire erran dugun / [15] constantinopolitana miragarri hortaz.

Hartaracotz asqui dute arnouan edo urian iraquituric ur hartaric idiari goicetan eta arraxetan emaitia.

9

Idiaren gatarrari edo Cainmarrari cer eguin behar den

Gatarraren erremedioric lasterrera mihiaren azpitic odola atheratcia da eta guero porruac, arruta, apio, (salbina, eta morsus diabolus) elgarrequin urian iraquituric iraci eta ur hartaric idiari edatera emaitia.

Eta finian panyeru batian arno ligaz, ogui mamiz eta hautxarequin ahia eguinic hortaz lepoa lotcea non bide hortaz laster / [16] khenduco baitioçue bere gatharra.

10

Idiac odolez picha eguiten duenian cer eguin behar den

Idiac odolez picha eguiten duenian heldu çayo comusqui accident hori hanitz berotua eta bortizqui marfunditua denean eta guciz udan cembait belhar gaisto ihintzez bustia yan duenian.

Gaitz horren erremediatcecotz ezdu deusere idiac edo behar luque choilqui edari huntaric baicen hartaracotz harçaçue hirur untça artho irin eta untça bat trigada. Guero hec iraquit pinterdibat arnotan eta finian yuntacen dioçuela / [17] safran guti hat.

Edari hortaric emoçue edatera goiçetan eta arraxetan plantain ura olioarequin.

11

Idiac ecin picha eguinez dagoenian cer eguin behar den.

Idia penaz dagoenian ecin picharic eguinez atheraco dioçue odol gutibat bicicaco lainetatic eta guero hirur goicez edan araz: eztia eta olioa arno churitan nahassiric.

12

Idiac harria duenian cer eguin behar den.

[18] Noiz ere baitaquiçue idiac harria duela bicican edo chilcuan barna picaturic atheratcia da erremediric segurrena.

Bainan halere ezpada posible nihoc atheratcia baliatuco çarete erremedio huntaz haren oinacez apacegatcecotz.

Hartaracotz harçaçue untça bat millu marin erro untça laurden bat especia itze eta haren erdia biphér; eta guero guciac ungui chehatu direnian emoçue idiari arno ephel guti batequin edatera eta continua cembait aldiz façoïn⁴⁴ berian emaitera./

13

[19] *Idiac bere natura edo pitostoa gogortua duenian cer eguin bebar den.*

Eritasun hori guertatcen çayonean idiari asqui duçue malvarisca egostia burrarequin batian, eta guero hartaz maiz pereca idiaren natura eta laster suflaracico dio bere pithoa.

14

Idiac mihi azpia hantua duenian cer eguin bebar den.

Eçagutu duçuenian idiaren / [20] mihi azpia hantua dela enseya çaitetzte lehen bai lehen mihi azpico çainetaric burdin bero batez cilhatuic edo lantceta çorrotz batez odola atheratcia, da guero gantçu edo pereca dioçoçue çauri hura, olioa eta gatza elkharrekin nahassiric eta continua umore gucia camporat joan artino.

Dembora hartan idia entretenituco duçue belhar frescoz eta baldin appetitua ezpadu ernatua laster, içan aracico dioçue erremedio huntaz.

Hartaracotz harçaçue arroltce bat churingoa balxan, eta nahas ezti / [21] guti batequin guero emoçue arnoarequin idiari edatera. Hantic harat emoçue bere yatecotan cembait gatz bihi eta hala efetu onac atheraco dire.

15

Idiac errainetaco mina duenian cer eguin bebar den.

Idiac errainetaco mina duenian eçagutuco duçue haren plainutan eta guciz guibleco trainaz, ecin aitcina çangoac heda ditçazquenian; almaquez ere ecin segura dai-teque; ez eta hain / [22] guti bustanna biribilca, non ordian dilindan baitario, haren guernuac usain gaistoa du eta guibleco traina osokhi pisatua; eta baldin inflamacio-neric guerthatcen bada dembora hartan idiaren picha odolaren guisa gorri dohaco eta penarequin eguiten du.

Eta hanitz badio, ez da içanen harentçat erremedioric. Bainan ezpada picha hura aphur bat tindatua baicen gorri cara duela bere coloria esparantça da eritasun hartaric sendatuco dela.

Hartaracotz atheraco dioçue odola almaquetaric eta maiz eman idiari / [23] edatera *porruac* ur clarrian trempaturic.

(44) sasoin berean (D, 6).

16

Idiaren berce errainetaco mina nola sendatu behar çayon

Noiz ere senti baituçue idia erori dela cembait gauça gogorren gainera eçagutuço duçue haren colpe handian ecen ezta behinere falta colpe borthitza dela causa consusione eta inflamacionea.

Hargatic laboraria dembora hartan idiac mehatchatcen tuenian eztitu bere lekhtutic moviaracico eta colpia / [24] duen lekhuia maiz frescatuco dio *ur hotceç* eta guero gantçu edo péréca ungui chukhatutic, urin hurtuz edo urdaiez.

Eritasun horren seignaliac dire campoco aldetic gogor içatia aisiarat manaya deçaque; eta pena handia du etçana denian bere lekhtutic ecin altchatuz.

17

Idiaren oinace eta dolore suerte guehienentçat erremedioa eta guciz nekhadurez heldu çayotenetan.

/(25)Har çaçue ahur bat liho aci eta berce ahur bat cammamilla eta hec ungui iraquit payeru batetan urian erabilcen duçue maiz makhilla batez, osokhi ahia eguin arteraino eta guero heda çaçue cembait traputan eta hartaz lot non ere sendi baituçue gogortasuna hanturatic edo oinace duen lekhuian.

18

Idia biriquetatic errencura denian cer eguin behar den.

Biriquetatic arrangura horiec gaitz dire idier khentcia hein movimendu handia dela causa.

Bainan halere eguin daquioçue erremedio haü ceina baita lehenbicoric manyatera ur beroz garbitcia eta guero belhar frescos usain onetacoez ungui urrindatcia.

Dembora hartan khendu behar tuçue barruquitic çamari edo behor urde eta herce acienda guciac beldurrez ecen haren hatxac communica eztiçoçoten eritasun bera.

Hargatic orduan utcico dioçue / [28] çembait asto aldian, ezen haren hatxac probetchu eguiten diote biriquetaco arrancurer.

19

Idia estulez atacatua denian cer eguin behar den.

Idia marfundiz atacatua denian eta guciz estul handia duela, hartuco duçue aphur bat hissopa eta hura iraquit pinterdi bat huretlan. Guero iraçi duçuenian, edan araz deçaçoçue ur hura idiari.

Dembora hartan emoçue yatera / [28] forru ostoac chehaturic ogui nostroarequin batian.

Berce batçuec emaiten diote idiari armoisaren ura amiron churiarequin batian, hissopa eguiten den guisa.

20

Idiac hertciac galitcen bassia dituenian cer eguin behar den.

Idiac hertciac desseguinac dituenian hartu behar duçue hirur unça turmentina eta hura haur baten escuz sar idiari guibeleco aldetik ahalic eta barnena; edo ezperen turmentinaren lekhuan balia laitezte, gantz guessaz eta urin hurtuz...

21

Idiac batxa laburra duenian cer façoinez sendatuco den.

Noiz ere sendi baituçue idiac hatxa laburra duela emoçue beharritan cilhatuic / [30] Hellebore noir deitcen den belharra gargandilla baliz beçala eta harc on handia eguinen diote

22

Idiac almaquetan min duenian cer eguin behar den.

Eçagutu duçuenian idiari almaquetan hoin-haciac (sic) eta doloriac dituela, har çaçue hirur ahur alcivre eta hec iraquit minagretan; eta guero ungui chehatu tuçuenian lot çaçue doloria den lekhuan eta laster sendatuco da. Berce batcuc atheratcen diote odola gainetatic.

Guero porruac urian iraquitu eta / [32] ur hartatic idi(ari) edanarazten, edo ezperen idiaren guernu bera.

23

Idiaren lipua⁴⁵ kbentceco edo min gaistoa.

Lipiaren erremedioric segurrena eta laisterrena da, picaturic atheratcia eta guero bourra⁴⁶ frescoz çauri hura goiz-guciez arratsez gantçutcia eta perezatcia...

24

Idiaren golardoa edo lepho hantuan cer eguin behar den.

Idiac golardoa duenian hanitz tu lepho gucia hantua, eta baldin sendi badioçu abcestilduma edo materiatic duela, dembora hartan haparantciaz agueri den lekhuan cilhatuco duçue, burdin gorri batez eta guero eman cilho hartan assunen erro guti bat edo ezperen erran dugun Hellebororen / [34]erroa eta har çaçue bethi artha erro horietatic sanyatceco.

Idiari edan aracico dioçue urri belharrarequin iraquitu uretic nahiz goicetan eta arratxetan; copetatic eta beharri guibetatic odola atheratcia ere probetchu handi eguinen diote. /

(45) lipia (D, 8), luppiaren (Ch, 22). (46) burra (D, 8), gurina.

25

[35] *Idia hantua denian nola sendotu bebar den.*

Ordenariosqui idiac hantcen dire belhar sendoqui yanez eta guciz ihitzarequin direnian.

Eritasun horren sendarazteco azqui da choilqui adar bat alderen alde cilhatcia, eta olioiz gantçuturic edo perecatuturic guibleco aldetik, ayuta beçala idiari emaitia, haise hanitz eguin deçaquen arteraino eta adarra / [36] han dueno perecatuco dioçue sabe-la haga sendo batez.

26

Idiac cembait alimale chume iretxi duenian cer eguin bebar den.

Sendi duçuenian idiac iretxi ahal duquela, cembait alimale, emoçue, lehen bai lehen, behi esnia edatera, edo berce naz eguiçue dicostionia pico melatuz arnoarequin batian eta guero batian eman arno hartaric idiari edatera./

27

[37] *Idiaren handitçbuen sendatceco cer eguin bebar den.*

Har çaçue ahur bat andre dena maria arrosaren tipula eta berce ahur bat constantinopolitana eta hec ungui egos minagrian guero lot çaçue erremedio hortaz hantua den lekhuana eta hola laster leher aracico dio here hantixua.

Lehertu denian garbi çaçue çauri hura goicetan eta arratxetan guernuz eta pichaz /

28

[38] *Idiac çangoa hantua duenian nola sendotu bebar den.*

Hartaracotz har çaçue cembait ahur sauca osto eta hec ungui irauit gantz guti batequin batian eta guero egossi direnian lot çaçue cataplasma hortaz: eta hala laster ikhussico duçue hantura contsomitua.

Eman dugun cataplasma hori eguin daiteque hotzic eta frescoqui / [39] hartaracotz har çaçue cembait ahur sauca osto eta hec ungui chehatu direnian emoçue urin hurtua cataplasma eguiteco asqui den beçenbat.

29

Idiaren taloin eta aztaparretaco minen sendatceco erremedioa.

Eritasun sué(r)te hori idiari arribatcen çayo maicenic neguan; eta guciz horma eta carroinetan travaillatcen denian non orduan baiciduri..... idiari aztaparra lantceta chorroix batez sacrificatuco dioçue / [40] aphur bat barnascotho eta guero erre dioçaçue pico hetan arinqui eta gantzu urin hurtuz senda arteraino.

30

Idiaren aztaparra berce façoinez colpatua denian nola sendatuco den

Lehenbico gauça dena da aztapar hura fundamenaren ungui garbitcia; eta guero lot goicetan eta arraxetan urin hurtuz segoarequin nahasiric / [41] borz edo sei egunez continuatu duçuenian, guero berce haren berce mainatuco dioçue, arnoz edo minagrez ezti guti batequin nahasiric.

31

Idiac barrabilac hantuac dituenian cer eguin bebar den.

Har çaque clera guti bat eta hartaz minagriarequin eguiçue liga edo ahia, eta guero gantzu eta pereca hantura duen lekhuian. Idortcen denian gantçuce hori gantzutuco dioçue gantz guessaz goicetan eta arraxetan./

[42] Berce batçuec badiote photxo baten behassunaz edo minaz asqui dela gantçutcia beheala hantura gucien eramaiteco.

32

Idiaren adarra arrailatua denean cer eguin bebar den.

Idiaren adarra erdiratua duenean frotta içoie bere adarra minagre, gatz eta olio guti batequin batian, eta guero gantzu edo pereca içoie urin hartaz arrachina guti batequin eta continua gantcutce hori çazpi egunez.

[43]33

Idiac beguiac hantuac dituenean cer eguin bebar den.

Beguiac hantuac dituenian eguiçue ahia ogui nostrayaren irinez eta ezti guti batez eta guero lot goicetan eta arraxetan. Ordian nola ezti dela causa, uliec khecha bai-leçaquete debecatuco dioçue accident hortaric baldin eta alcaquerenez begui inguriac perezatcen baitoçaque (sic)./

[44]34

Idiac beguian churia duenian cer eguin bebar den.

Noiz ere eçagutcen baitioçue beguian churia duela, harçaque sel armonia⁴⁷ guti bat eta nahas ezti pusca batequin guero hartaz lot çaque goiz arraxetan beguiac.

Berce batçuec baliatcen dire balea garrharen⁴⁸ herrauthez./

(47) sel ammoniac (E-L, 39v). (48) gaznaren (D, 11).

35

[45] *Idi begui nigartuac nola sendatu bebar diren.*

Idiari nigarra darionian eguique ahia, ogui nostroiren irinez eta hartaz lot goice-tan eta arraxetan, edo ezperen iraquit çaque mairu arrosaren erroac; ura eta eztiare-quin batian. Guero hartaz maiz lot idiaren beguia.

Berce batcuec baliatcen dire tuthiaren vitriolaz ur arrosatuarequin batian./

[46]

36

Idiaren zaragarra edo hasteria kbentceco.

Har çaque ahur bat chiminaco khedarre; ahur e(r)di bat sofre eta lau baratchuri buru guero elgarrequin chehaturic frotta çaque idia.

37

Hauche cerbitcatcen da beguietaco, axe, aire edo colpendaco

Hartuco duque Parisco fruita bat hur corritutan, hirur sosen coupa Rocha churia, sos baten Irisflorentça hori egossi gabe ungui nahassiric den gutienaz arratxe / [47] tan lotceracoan, bustico duque beguiaren barnia bederatci arratxex seguidan. Odolaren idortasunetic ezpada ez du faltaco sendotcia.

38

Mandouac çamarra beguian duenian cer eguin bebar den.

Ikhusten duçuenian mandoua samar gorri batequin beguia nigartua duela, asquico duque imintcia arroltce bat gorringoa khenduric gatcez erdicala suyan, eta güero beltchatu denian lehertu gabe athera saque campora eta untsa chehaturic piloun batian, güero macian passaturic irina beco / [48] irin hura tuta batian imini eta güero oufa batez beguira houtz bizpahirur goicez.

FINA.

FINA

Fait à St Jean Pied-de-Port le 1er avril 1831

B.nd G-che

“hau da behien eta idien corcoillo barbera gastia pipatcen du ederqui arno edaten emaiten badacoté. Usatia flascoa aldera, baina barber famatia etc..” /

[49]

Chanson Basque

1

Philippe⁴⁹ iceneco lehen erreguea
 Frantces patriot honen oi buruçaguaia,
 Ministro gaisto gucien aborriçaillea,
 Franciaco chartaren conserbaçaillea. (bis)

2

Charles hamargarrenac⁵⁰ bere ministroequin
 Guciec nahi guintusten eslabo eçarri,
 Noblecia oro aphessac heyeiquin
 Gutas placer çutena nahi çuten eguin. (bis)

3

Bainan trompatu dira, yaincoa laudatu,
 Lafayet⁵¹ eta Lafita⁵² ciren abissatu,
 Memento beretican ciren abiatu,
 Francian libertatia nahis sostengatu. (bis) /

[50-51 falta dira]

[52, hutsik]

39

[53]

Idiaren larruduren sendatcecotz cer eguin behar den.

Hartaracotz har çaque calitz ungui ondoa eta idortuac, eta hec passa cetaché bate-
 taric guero herrauts hartas balia çaiteste ulcera eta larradura gucien sendatcecotz. /

(49) Louis Philippe 1er (Paris, 1773 - Claremont, Bretaina Handia, 1850). Frantsesen erregea (1830-1848), eta bere aita Louis-Philippe Joseph, Orleans-go dukea bezala ideia iraultzaileen zalea. 1830ko iraultzaren ondoren, C. Perier eta Lafitrek, finantzari liberalek boterera altxatu zuten, eta Hiriko etxean onartu zuten La Fayette eta Guizot-ek 1830eko uztailaren 30ean. Eta 1814eko Kartaren errebisio baten ondoren juramendua zin egin zuen, honela frantsesen errege bilakatuz. (50) Charles X (Versalles, 1757 - Görz, 1836). Frantsesen erregea (1824-1830), Luis XVaren iloba eta Luis XVI aren anaia. Errejimen zaharraren zalea, parte zuzena hartu zuen talde kontra-iraultzaileetan. Ez zuen batere maite herriak. Saint Cloud-eko Aginduekin (1830-VII-25), —prentsa askatasunaren ezabaketa eta hauteskunde legearen aldaketa— saiatu zen gobernuaren boterea indartzen. 1830eko iraultzaren ondoren desterruko bidea hartu zuen eta bertan hil zen. (51) Marie Joseph Paul Yves Roch Gilbert Motier, La Fayetteko markesa (Chavaniac, 1757 - Paris, 1834), jeneral frantsesa, 1777an Pasaiaiko portutik partitu zen Ameriketara asaldatuak eta Franklin laguntzera. Itzulitakoan Iraultza frantsesean parte zuzena hartu zuen, 1818an eta 1827an diputatu hautatu zuten, eta 1830eko iraultzan ere nor baten, batipat *charbonnerie* deitu mugimendu politikoa. (52) Jacques Lafitte (Baiona, 1767 - Paris, 1844), bankari eta politikaria. Frantziako bankaren zuzendari 1809an, diputatu liberala gisa hautatua izan zen (1816, 1827), eta Louis Philippek 1830ean Finantzetako lehendakari eta Kontseilu buru izendatu zuen, eta europear mugimendu iraultzaileei laguntza ematen saiatu zen.

40

[54] *Suguiaren eta hor errabiatuen aussiquien erremedioa.*

Sendi duçuenian idiac poçoindatua(c) direla sugue edo hor errabiatuen aussiquias asqui duçue gantçúcea aussiquia den lekhuano olio escorpiono edo esperen har çaque laur untça chabon çahar guero ur laurden bat minagretan, hartaz ardura garbi çaque aussiquia diren lekuan. Façoin bera eguin deçaqueçue mirra arnoarequin bai eta halaber leissarrarequin eta finean cinarthodon (sic) potso arrosarequin arnotan edo minagretan iraqituric. /

(D 37)

[55] *Leissorren eta mandoulien contra cer eguin behar den.*

Leissorrec eta mando uliec edo cembait berce uliec aussiquitcen tustenian asqui duçue clera cerusa guti bat urean trempatcea eta guero aussiquiac egunean biguetan lotcea.

(D 38)

Leissorrec mando oulic es hain guti ouli chehec es aussiquitceco erremedioa. Hartaracotz asqui duçue malba osto pilica bat ungui chehatcea eta olio guti batequin ligatcea eta guero idia hartaz goicetan eta arraxetan perecatcea. /

(D 39)

[56] *Barroquietaric leissorren cassatecotz erremedioa.*

Har çaque ahur bat erramou osto eta bihi iraqituric urean guero ur hartaric gantçu çaque idia edo berce animaliac ceinaren bides cassatuco baitire barroquietaric leissor, mando ulic (sic) eta berce suerteac.

Liburu huntan diren drogac eta belharren esPLICATIONEAC.

Erran darotçuet espicatuco narosquitçuela hemen diren icen barbaro iduriac eta hala banohatçue chehequi bat bederari adiarastera, clarqui cer diren misterio suerte horiec. Hartaracotz yaquin / [57] çaque Lupin deitcen den droga hura dela illar çabal bat frantciaco partetic providitcen dena garena. Nerprun duçu berris oyan beltçetan aurquitcen dena, elhorri beltçaren fruitua, (diduriena, Vesse) da ilhar chume çabala frantciatic écartcen darotçueténa.

(D 40)

Barrouquietan fumigacionea edo urrindatcea eguiteco.

Promes emaiten darotçuet liburu huntan hastean eracutxiko narosquitçuela cer, façoines eguin behar ciren fumigacioneac eta hala norc ere / [58] senti baituçue barrouquia airé gaistos corrompitua dela.

Lebembicorik garbituco duçué hango ongarri guciac campora eta guero hartuco duçue unza bat isenzu, unza bat soffré lore eta unza arrochina guero hec elguarrequin nahastecaturic emanen tutçue chaufeta bat brassetan eta qué hartas ingura çaqué barrouqui goucia eta guero continua erran dugun urrindatce hori drogac fini arteraino. /

[59] Fumigatione hori eguin duçuen beçain sarri hartuco duçué erramoniac maiorianac, camamilac eta guero heier su eman barrouquiaren erdian iducarasten tutçuela que hura barrouquian barna cembait demboraz eta guero emoçue aire guti bat nor-teco partetic edo esperen levantetic eta hala bidé hortaz içanen tutcue ciaun establiac precocionetuac eta halaber assindac conservatuac eritasunic gabe. Ordean ala ere orhoit çaitesté fumigationé hori / [60] eguin ondoan on litaçuela cembait berdura emaitea barrouqui betan barna suguéric edo berce alimalé lissunic han eguin estadin hartaracotz asqui duçué bellarez berdura hura eguitea edo ezperen leiçar ostoaç ihaur-guiarequin batean ematen batutçué eré estarotçué probetchuric baicen eguinen eta gucis cembait baratchuri bouru balsan dutenean. /

[61]

Pourga baten compositionea.

Har çaçu sauca erro pillica bat, bi ahur beçala gaineco achala utz eta bigarren achal guicen hura eçar acieta batian bi cuillera urequin besperatic guero biharamounian, erro hec untsa tinca yussa ken guero emoçu yus hari bortz cuillera esne nahasiric eta iraciric epheldou eta edan, guero oren baten edan ur ephel eta salda ardura eta marrusqua sabela esquerreco aldetic ikhussico duçu effetu handia eguiten.

Haurrendaco asqui da cuillera bat gutiago gorphutz arauca./

[62] Cette livre apartien a M. Bertrand G.che fin de la.../

Ainguiren batcemaiteco erremedioa.

Emaçu amia ontsa dragaturic ez eman sisari gorriric batere bainan... bat belscara edo beltça eta hoberenic buria eta bustana eta amia comply./

[63] GASTANBIDE Doctor Medicuac LABORARIER AVISUA

Badu cembat ere dembora Lapourdico parte gucietaric aditcen dudala laborariac arranguratcen direla idietan, eta ardietan arribatcen çaiçcoten mortalitatez, noun uste baitute içurria beçalaco eritasuna hequien aciendetarat hedatua dela.

Akhostarrec sendituric accident horren berria beldurrez façoïn / [64] berian heyen abreac guertha citcesteen beldurrez othoiztu naute adisquide batçuec cembait fagore eritasun horren contra eguitiaz; eta hala erresolitu dut horien satisfacionea gatic obra chume baten eguitia, ceinetan erakhutxico baitayet, idien eta ardien eritasun principalen eçagutciac combeni çaiçcoten erremedio miragarriac.

Ordean segura çaiçtezte eztirela hemen diren gauçac / [65] pentsatuac, bainan bai direla ilkiac lehenagoco Autor handi eta Oraingo moderno famatuataric

Eta nola hanitz nor bere nacionetan eta naçionentçat travaillatu baitire, Alamaniaçcoac alemanez, E(s)painiaçcoac espagnolez, eta berce nacionetacoac, norc bere erresumetaco lengoayez, hala nola francian eguin baitute liburu bat Maison Rustica franceses eta gu franciacoac içan arren Hescualdun guciec ez daquigu / [66] ederraz⁵³

(53) erderaz, ib.

eta particulazqui laborariac comprenitceco beheala liburu miragarri hartan diren misterioac hargatic intreprenitu dut obra chume bat escaraz emaiterat bat bederac yakhin deçatentçat, cein errazchi den escuaraz comprenditcea lehenagoco eta etorren sendimenduac.

[67] Liburu huntan diren drogen eta belharren icenac yaquiteco çoin diren.

Gluteron.....	Lapatina
Constantinopolitana	
Melloin erruac	
Gatz larría	
Mirra	
Trigada	
Orvitan fina	
Arruda	Arrota
Turmentina	
Genevra.....	Orria
Nerprun bihia, elhorri beltça /	

[68] Plantagnac

Camari bustana,.....	prella pi.
Apioa	
Sabina churia	
Morsus diabolus.....	aramaizia errua
Hausina errua	
Helleborren errua.....	Ahounts corna
Urribelharra, Urzon belharra	
Millu marin	Mihoala
Ogui nostraya	
Armoizaren ura, Artemisia	
Amirun churia	empesa
Hellebore noir.	Ahountscorna beltza
Alcipre	Alcipria /

[69] Ségouarequin

potro baten behassunas	cihoua
alcatrena	
Sel armonia	
Mairu arrossa	
Tutrias eta vitriolas	
Idiaren behassun bat	
Calits	
Olio escorpionas	
Cinarthodon	
Aloes mastic (sic)	

Cerusa
 Clera
 Lupi et vesse et pulegium, etc...

[70]	Liburu huntan diren gaucen edo eritasunen causitceco tabla.	
	Gaztanbide doctor medicuac laborarier abisua	p. 61
	Idiaren sukharra sendatceco cer eguin behar den	p. 1
	Lantçar deicen den eritasuna	p. 3
	Idiaren bihotzterra	p. 4
	Idiaren colica	p. 5
	Idiaren sabelminen	p. 7
	Idia charmaduraz attacattua	p. 8
	Idiaren utchada	p. 12 /
[71]	Idiaren erorteco mina	p. 13
	Idiaren gatararren	p. 15
	Idiac odolaz picha eguiten	p. 16
	Idia ecin picharic eguinez dagoenian	p. 17
	Idiac harria duenian cer eguin behar den	p. 18
	Idiac bere natura gogortua	p. 19
	Idiac mihi azpia hantua duenian	p. 19
	Idiac errainetaco mina duenian cer	p. 21
	Idiaren berce errainetaco mina	p. 23
	Idiaren oinace eta doloren	p. 24
	Idia biriquetaric errencura denia	p. 25
	Idia eztulez attacattua denian	p. 27
	Idiac hertciac galcen hassiac dituenian	p. 29 /
[72]	Idiac harxa laburra duenian	p. 30
	Idiac almaquetan min duenian,	p. 32
	Idiac min gaistoa kentceco cer eguin	p. 32
	Idiaren golardoa sendatceco	p. 33
	Idia hantua denian sendatceco	p. 35
	Idiac cembait alimale chume iretxi duenian	p. 36
	Idiaren handitxuen sendatceco erremedioa	p. 37
	Idiac çangoa hantua duenian	p. 38
	Idiaren taloin eta aztaparretaco minen	p. 39
	Idiaren aztaparra bertce façoinez colpatua	p. 40
	Idiac barrabilac hantuac dituenian	p. 41
	Idiaren adarra arrailatua sendatceco	p. 42
	Idiac beguiac hantuac dituenian	p. 43
	Idiac beguiac churia duenian	p. 44
	Idi begui nigartua sendatceco	p. 45 /
[73]	Idiaren zaragarra edo hasteria	p. 46
	Idien beguietaco airen edo colpendaco	p. 46

Mandouac çamarra beguian duenia	p. 47
(Libertateco cantuac)	p. 49
Idiaren larruduren sendatceco	p. 53
Idia suguiac eta hor errabiatuac aussiquia denian cer eguin behar den	p. 54
Leissorren eta mando ulien contra cer eguin behar den	p. 55
Leissorrec mando uliec eta uli chehec ez aussiquitceco erre- medioa	p. 55
Barruquietaric leissorren kassatceco erremedioa	p. 56
Liburu huntan diren droguen eta belharren esplicacionea	p. 56

Hiztegia

A

- abere, *aberiatic* (D, 2), *abreac* (G, 63)
 abiatu, *abiatu* (G, 49)
 abisatu, *abissatu* (G, 49)
 abisu, *abissua* (D, 1)
 aborritzaille, *aborriçaillea* (G, 33)
 abzes, *abces* (D, 9)
 abzestilduma, *abcestilduma* (G, 33)
 adar, *adarren* (D, 3)
 adiskide, *adisquide* (D, 2)
 aditu, *aditu* (D, 1)
 ageri, *agueri* (G, 1)
 ahal(ik eta, bezain...) *ahalic eta barnena* (D, 8),
ahal beçain arbizky (Ch, 27)
 ahi, *ahia* (D, 5), enplastua, orea.
 aho, *ahua* (D, 5)
 ahur, *ahur* (D, 3)
 ahuruta, *ahuruta* (Ch, 43)
 ainharba, *ainharba* (Ch, 24), armiarma.
 aingira, *ainguiren* (G, 66)
 aire, *aireric* (D, 2)
 aisia, *aisiarat* (G, 24)
 aitzina, *aicina* (D, 6)
 aiuta, *ayuta* (D, 9)
 akhoztar, *ak(hoç)tarrec* (D, 2)
 akziden(t), *accident* (D, 2), *acciden* (D, 11)
 akzione, *accioneac* (D, 3)
 alastrena, *alastrenaz* (D, 11).
 alde, *aldian* (D, 8)
 aldi, *aldiz* (D, 4)
 aldura, *aldura edo larradura* (Ch, 32).
 alkatrena, *alcatrenaz* (Ch, 30), *alkaterna*
 (Urte, I, 164), bike.
 aleman, *alemanez* (D, 2)
 alemaniako, *alemaniacoac* (D, 2)
 algar, *algarreky* (Ch, 11)
 alimale, *alimale* (D, 3), *alimalia* (G, 11), *animale* (D, 9)
 alkakerena, *alcaquerenaz* (G, 43), ik. *alkatrena*.
 al(a)make, *almaquez* (D, 6), *alamaquetan* (Ch, 21), saihets.
 aloez, *aloez* (D, 12)
 alun, *alun* (D, 12)
 alsa, *alsan* (D, 13)
 altxatu, *altxatcen* (D, 5)
 altzipre, *alciprea* (D, 14)
 alzibre, *alcivre* (G, 31)
 aments, *amenx* (Ch, 38)
 amu, *amia* (G, 66)
 amiron, *amiron* (G, 28)
 amoderatuki, *amoderatuky* (Ch, 37)
 amorea, *amorea gatic* (D, 1)
 amorekatik, *amorekatic* (Ch, 18)
 amurratu, *amurraturic* (Ch, 27), ubeldurik.
 anditxi, ik. *handitxu*
 andre, *andre dena mariaren arrosa* (D, 9)
 animale, ik. *alimale*
 anitz, *anhitz* (G, 3)
 anpleki, *amplequi* (D, 1)
 aparantzia, *apparanciaz* (D, 9), *haparantciaz*
 (G, 33)
 apazegatu, *apacegatcecotz* (G, 18)
 apetitu, *appetitua* (G, 20), *apetitua* (G, 3), *apetituristic* (Ch, 41)
 aphez, *aphessac* (G, 49)
 apio, *apio* (G, 15)
 aprobazione, *aprobacionea* (D, 1)
 aphur, *aphurbat* (D, 8)
 Arabia, *arabiac* (D, 3)
 arau, *arauca* (G, 61)
 arazi, *aracico* (D, 3)
 ardi, *ardietan* (D, 2)
 ardura, *ardura* (G, 61)
 arinki, *arinqui* (D, 1 0)
 arbizki, *arbizky* (Ch, 27)
 armoisa, *armoisaren* (G, 28)
 arno, *arnuarequin* (D, 3)
 arrailatu, *arrailatua* (D, 10)
 arranguratu, *arranguratcen* (G, 63)
 arrapo, *arrapoa* (G, 13)
 arrats, *arraxetan* (D, 8)
 arratsalde, *arraxaldetan* (D, 3)
 arrautze / arroltze, *arroltce* (D, 6), *arrautce bat*
 (Ch, 41)
 arraxina, *arrachina* (D, 10)
 arren, *arren* (D, 2)
 arribatu, *arribatcen* (D, 2)
 arrosa, *arrosa* (D, 9)
 arrosatu, *arrosatuarequin* (D, 11)
 arruta, *arruta* (D, 3)
 artha, *artha* (D, 12)
 arte / arthio, *artian* (G, 1), *arthio* (Ch, 21)
arteraino (D, 9)
 arto, *artha irin* (Ch, 36)

asieta, *acieta* (G, 61), platera.
 askari, *ascary* (Ch, 41)
 aski, *asqui* (D, 4)
 asko, *azco* (D, 1)
 asto, *astoaren* (D, 5)
 asun, *assunen* (D, 9)
 atakatu, *attaquatuc* (D, 5)
 athe, *athetatic* (D, 12)
 atheratu, *atheratu* (D, 3)
 au(k)tor, *auctor* (D, 1), *autor* (G, 11)
 aurkitu, *aurquitcen* (D, 14)
 ausiki, *aussiquien* (D, 1 1)
 ausnarri, *auxnarria* (G, 3)
 axala, *achala* (G, 61)
 axe, *axe* (G, 37)
 axuroin, *achur boingnin* (Ch, 26), taloi.
 azazkala /-kulu, *azazcala* (D, 5), *azazkulu*
 (Ch, 15)
 azi, *azi* (G, 25)
 (h)azi(e)nda, *assindetan* (D, 2), *aciendac* (D, 2),
haziendac (D, 13)
 azpi, *azpitic* (D, 3)
 aztapar, *aztaparretaco* (D, 1 0)

B

bada, *bada* (D, 2)
 bai, *bai* (D, 2)
 bainan, *bainan* (D, 1)
 baino, *baino* (D, 1)
 baithan, *baithan* (D, 3)
 baizen / baizi, *baizen* (G, 1), *baici* (Ch, 42)
 bakorx, *bacoitchetaric* (D, 1 1)
 baldin, *baldin* (D, 1)
 balea, *balea* (D, 11)
 baltsa, *balxan* (G, 20)
 balia, *balia* (D, 1)
 bana, *bana* (D, 3)
 baratxuri, *baratchuri* (D, 1 1)
 baratze, *baratcetaco* (D, 14)
 barbaro, *barboro* (sic) (D, 13)
 barber, *barber* (G, 48)
 barna, *barna* (D, 3)
 barnascotto, *barnascotbo* (G, 40)
 barur / baruts, *barur* (Ch, 13), *barouxa* (Ch,
 14)
 barurarazi, *baruraracico* (D, 2)
 barra, *barra* (Ch, 24)
 barrabil, *barrabillac* (D, 7)
 barroki / barruki, *barruqui* (D, 3), *barroquie-*
taric (G, 56)
 basaarrosa, *bassaarrosaren* (Ch, 31)
 bat, *bat* (D, 1)
 batzu, *batzuec* (D, 2)
 baxa arana, *bacha arana* (D, 14)
 beberina, *beberina* (D, 14)
 bedera, *bederac* (D, 2)
 bederatzi, *bederatzi* (G, 47)
 begi, *beguiac* (D, 1 0)
 begiratu, *begira* (D, 1)
 behar, *beharco* (D, 2)
 behari, *behari* (Ch, 23)
 beharri, *beharrietan* (D, 8)
 behatz, *behatz* (G, 6)
 behazun, *behasunbat* (D, 11)
 beheala, ik. *berebala*
 behi, *bebietan* (D, 2)
 behinere, *behinere* (D, 7)
 behor, *behor* (D, 7)
 beko, *beco* (G, 47)
 belhar, *belhar* (D, 4)
 beldur, *beldurrez* (D, 2)
 belxkara, *belscara* (G, 66)
 beltxatu, *beltchatu* (G, 47)
 beltz, *belçaren* (D, 14)
 bera, *bera* (D, 8)
 bere, *berian* (D, 2)
 berdura, *berdura* (D, 13)
 berehala, *berebala* (D, 2), *beheala* (G, 42)
 bereitidura, *beretitidura* (Ch, 39)
 bereka, *bereka* (Ch, 16)
 bero, *beroan* (D, 3)
 beroki, *beroqui* (D, 3)
 berotu, *berotcen* (G, 1)
 berri, *berria* (D, 2)
 berritan, *berritan* (Ch, 46)
 berriz, *berriz* (D, 13)
 bertute, *bertbute* (G, 11)
 bertze, *berce* (D, 1), *bercenaz* (G, 36)
 bete, *betia* (G, 4)
 bethi, *bethi* (D, 9)
 bethiere, *bethiere* (D, 1),
 bezala, *beçalaco* (D, 2)
 bezain, *beçain* (D, 2)
 bezpera, *besperatic* (G, 61)
 bi (-ga /-ge), *bi* (G, 1), *biguetan* (G, 55), *vigue*
 (Ch, 12)
 bide, *bide* (D, 5)

biharamun, *biharamunean* (D, 3), *biharamu-
nian* (G, 2)
bihi, *bibi* (D, 3)
bihozterra, *bihotzterra* (G, 4)
bihurtu, *bihurcen* (D, 5)
bildu, *bil* (Ch, 43)
bilduma, *bilduma* (D, 9)
bilko, *bilko* (Ch, 36)
bipher, *bipber* (D, 6)
biribilka, *biribilca* (D, 6)
birika, *biriquetaricaco* (D, 7)
bista, *bistara* (D, 1)
bixika, *bichicaco* (D, 5)
bizi, *bicitcen* (D, 2)
bizkarra, *bizcarra* (G, 3)
bizpahirur, *bizpahirur* (D, 4)
borda, *borda* (Ch, 45)
borthitz, *borthitça* (D, 7)
borthizki, *borthisqui* (D, 5)
bortz, *bors* (D, 10)
bradura, *bradura* (D, 13)
brasa, *brassarequin* (D, 13)
briga, *briga* (D, 3)
buli, *boulia* (Ch, 17)
burd(u)in, *burdin* (D, 6), *bourdouigna* (Ch, 22)
burra, *burra* (D, 8), *bourra* (Ch, 22)
buru, *buruan* (D, 4), *burian* (G, 2)
buruki, *buruquitic* (D, 7)
buruzagi, *buruçaguia* (G, 49)
bustatu, *boustatcetic* (Ch, 32)
busti, *bustia* (D, 5)
butila, *boutilabat* (Ch, 44)
buztan, *bustana* (D, 6)

C

capis (Ch, 34)
cerussa (D, 12), *ceruse* (E-L, 40)
cinarthodon (G, 54)
constantinopolitana (D, 4)

D

Dassança, *Dassança* (D, 1)
debekatu, *debecatcen* (D, 4)
dedikazione, *dedicacionea* (D, 1)
deitu, *deitcen* (D, 4)
dekozione, *decotionea* (D, 9)
dena, *dena* (D, 7)

denbora, *dembora* (D, 1)
desegin, *desseguinac* (D, 8)
desgisatu, *desguissatia* (Ch, 42)
desiratu, *desiratceco* (D, 1)
deus, *deusic* (D, 5)
diabolus (D, 5), *diabolios* (Ch, 34)
dikostione, *dicostionia* (G, 36)
dilindan, *dilindan* (D, 6)
doi, *doy* (Ch, 11)
dolore, *dolore* (D, 7)
Donibane Ziburu, *Donibane Ciburun* (D, 1)
dorphe, *dorpheac* (D, 3)
dragatu, *dragaturic* (G, 66)
drano, *drano* (Ch, 23)
driga, *drigas* (G, 7), *briga* (D, 3)
droga, *droga* (D, 13)
drogista, *droguistec* (D, 14)
dudatu, *dudatcen* (D, 1),
dultze, *dulciago* (D, 13)

E

edan, *edatera* (D, 3),
edanarazi, *edanarasten* (D, 8)
edari, *edari* (D, 5)
edate, *edate* (G, 2)
eder, *ederrac* (D, 1)
ederki, *ederqui* (G, 48)
*edin, *dadin* (D, 1), *liteke* (D, 1), *daitecentçat*
(D, 1), *bailitaque* (D, 2), *daitezque* (D, 3),
daquiocote (D, 7), *gaitezque* (D, 8), *cita-
quela* (D, 13), *lakkion* (Ch, 41)...
edo, *edo* (D, 2)
eduki, *daduca* (G, 2)
*edun, *dut* (D, 1), *ezdut* (D, 1), *dutenic* (D, 1),
duella (D, 1), *dudala* (D, 1), *duen* (D, 1),
baitut (D, 1), *badu* (D, 1), *ditudala* (D, 2),
baidute, *baitute* (D, 2), *duenian* (G, 1), *dia-
nian* (Ch, 12), *duçue* (D, 3), *naute*, (D, 2),
baiteret (D, 2), *darotçuet* (D, 2), *duçun* (D,
2) *darotçut* (D, 2), *baidu* (D, 3), *tu* (D, 3),
dute (D, 3), *dioten* (D, 3), *dioçue* (D, 3),
diotela (D, 3), *duçuenian* (D, 3), *tuçue* (D,
3), *tubenean* (D, 3), *dueno* (D, 9), *derauçuet*
(D, 13), *darotçuet* (D, 12), *tustenian* (D,
12), *lituque* (D, 12), *nauzquitçuela* (D,
13), *narozquitçula* (D, 13), *tuçuenian* (D,
8), *eztu* (G, 1), *ezpeilu* (Ch, 14)...
efetu, *efetu* (G, 10)

- egin, *eguin* (D, 1), *eguique* (D, 9)
 egon, *egonen* (D, 1)
 egosi, *egostea* (D, 6)
 egun, *egunez* (D, 4)
 elgar /elkhar, *elgarrequin* (D, 5), *elkharrequin* (D, 12)
 elhorri, *elborri* (D, 13)
 eman, *eman* (D, 1), *emoçu* (Ch, 11), *emoçue* (D, 3)
 eme, *emiago* (D, 13)
 ene, *ene* (D, 1)
 enplast(r)u, *emplastu* (Ch, 17), *emplastu* (Ch, 25)
 enseatu / entseiatu, *ensea* (D, 6), *entseyatu* (G, 4)
 entreprenitu, *entreprenitu* (D, 1)
 entretenitu, *entretenuico* (G, 2)
 ephel, *ephelean* (D, 3)
 epheldu /-tu, *ephelduric* (D, 12), *epbelturic* (Ch, 37)
 eragin, *eraguinen* (D, 3)
 erakutsi, *eracutxico* (D, 2)
 eraman, *eramateco* (D, 10)
 eramoli / eramuli / eramoni / erramuni, *eramolia* (Ch, 46), *eramulia* (G, 59), *eramonia* (G, 59), *erramuniac* (D, 13), *ros marinus officialis*.
 eratzi, *eratciren* (Ch, 42)
 erdara, *erdaraz* (D, 2)
 erdi, *erdibat* (D, 3)
 erdikala, *erdicala* (G, 47)
 erdiratu, *erdiratua* (D, 1 0)
 ere, *ere* (D, 3)
 *erion, *dariola* (D, 5), *baitario* (D, 6)
 eritarzun / -tasun, *eritarçuna* (D, 2), *eritasuna* (G, 3)
 ernatu, *ernatua* (G, 20)
 erortze, *erortceic* (D, 7)
 errabiatu /-ti, *errabiatuaren* (D, 11), *erabiatia- ren* (Ch, 33)
 errain, *errainetaco* (D, 6)
 erramu, *erramu* (D, 3)
 erran, *erraitaco* (D, 1)
 errauts, *erbautxas* (D, 11)
 errazki, *errazchi* (G, 66)
 erre, *erre* (G, 40)
 errefriatu, *errefria* (D, 3)
 errege, *erreguea* (G, 49)
 errekei(ta)tu, *errequeitcen* (D, 3), *errequeitatcen* (G, 7)
 erremarkatu, *erremarcatcen* (D, 2)
 erremedi(o), *erremedio* (D, 1), *erremedi* (Ch, 18)
 erremendatu, *erremenda* (D, 14)
 erremiritu, *erremiritia* (G, 10)
 erregura / errenkura, *erregura* (D, 7), *erren- curenzat* (D, 8)
 erresolitu, *erresolitu* (G, 63)
 erresuma, *erresumetaco* (G, 65)
 erretiratu, *erretiratcea* (D, 7)
 errex, *erreitx* (D, 2)
 errezina, *errecignaz* (Ch, 29)
 erripera, *erriperetan* (D, 14)
 erro, *erroac* (G, 4)
 eskantadura, *escantadura* (G, 10)
 eskapatu, *escapatcen* (G, 4)
 esklabo, *esclabo* (G, 49)
 eskorpion, *escorpionaz* (D, 1 1)
 esku, *ezkuaz* (D, 8)
 eskualdun, *ezkualdun* (D, 1)
 esk(u)ara / eskoara, *ezcoaraz* (D, 1), *ezcuaraz* (D, 1), *escaraz* (G, 66), *escuaraz* (G, 66)
 esne, *esnia* (D, 9), *ezne* (Ch, 24)
 Espainiako, *espainiacoac* (D, 2)
 espainol, *espaignolez* (D, 2)
 esparantza, *esparantça* (G, 22)
 espezia, *especia* (D, 6)
 esplikatu, *esplikatuco* (G, 56)
 esplikazioe, *ezpliactionea* (D, 13)
 espresuki, *espresuqui* (D, 4)
 estable, *establiac* (D, 13)
 estali, *eztaliric* (D, 3)
 eta, *eta* (D, 1)
 etxe, *etçetan* (D, 4)
 etzan, *etçan* (G, 5)
 examinatu, *examinatceco* (D, 1)
 ez, *ez* (D, 2)
 ezagutu, *ezagutuco* (G, 1)
 ezagutza, *ezagutça* (D, 2)
 *ezan, *deçagun* (D, 1), *deçan* (D, 1), *deçatentçat* (D, 2), *eztiotçaten* (D, 8), *deçaquenean* (D, 6), *çoçue* (D, 10), *baileçaquete* (D, 11), *deçaqueçue* (D, 1 1),
 ezarri, *ezarri* (G, 49)
 ezpada, *ezpada* (D, 3)
 ezen, *ecen* (D, 1)
 ezin, *ecin* (D, 5)
 ezker, *esquerreco* (G, 61)
 ezko, *ezco* (D, 1 1)

ezperen, *ezperen* (D, 3)
 eztoka, *eztoca* (G, 3)
 eztula, *estulez* (G, 27)

F

fabierna (D, 14)
 fagore, *fagoretan* (D, 1)
 falta, *falta* (D, 7)
 famatu /-ti, *famatuyetaric* (D, 2), *famatia* (G, 48)
 fatigu, *fatigua* (Ch, 30)
 fazilki, *facilqui* (G, 3)
 fazoin, *façoin* (D, 2)
 fin, *finaz* (D, 3), *finean* (D, 5)
 finitu, *finitu* (D, 13)
 fite, *fitez* (Ch, 36)
 flasko, *flascoa* (G, 48)
 fondamen / fundamen, *fondamenaren* (G, 40),
fundameneraino (D, 10), *fondameniladrano*
 (Ch, 27)
 forru, *forru* (D, 8)
 frangoki, *frangoqui* (D, 14)
 frantses, *fransesen* (D, 2)
 Frantzia, *francian* (D, 2)
 Frantziako, *franciacoac* (D, 2)
 fresk(o), *fresk* (Ch, 41), *fresco* (D, 4)
 freskatu, *frescatuco* (D, 7)
 freskoki, *frescoqui* (D, 10)
 fretatu, *fretatu* (Ch, 18)
 froga, *frogac* (D, 1)
 frotatu, *frotatu* (D, 1 0)
 fru(i)tu / fruita, *frutu* (D, 14), *fruitua* (G, 57),
fruta (G, 46)
 fumi(n)gazione / fumengazione, *fumingacio-
 nea*, *fumengacioneac* (D, 13), *fumigacionea*
 (G, 57)

G

gabe, *gabe* (D, 2)
 gai, *gayez* (Ch, 41), *gau*.
 gain, *gainean* (D, 1) *gainerako*, *gaineracotan*
 (D, 2)
 gaitz, *gaitx* (D, 5)
 gaitzo, *gaiztoac* (D, 3)
 galdu, *galcen* (D, 8)
 gantz, *ganz* (D, 8)

gantz, *gancu* (D, 1 0)
 gantzutu, *gantçu* (D, 6), *gantçutce* (G, 42)
 garagar, *garagar* (Ch, 30)
 garaiti, *garaitia* (G, 2)
 garbi, *garbiac* (D, 3)
 garbitu, *garbitcia* (D, 7)
 gargandila, *gargandila* (D, 8)
 garra, *garrharen* (G, 44)
 garridura, *garridura* (Ch, 43)
 gatharra, *gatharra* (D, 5)
 gatik, *gatic* (D, 1)
 gathulu, *gathulu* (G, 4)
 gatz, *gatx* (D, 3)
 gauza, *gauçac* (D, 2)
 gazna, *gaznaren* (D, 1 1)
Gaztanbide, (D, 1)
 gazte, *gastia* (G, 48)
 gehien, *guehienentzat* (D, 7)
 gerle, *guerlia* (G, 13)
 gernu, *guernuac* (D, 6)
 gero, *guero* (D, 3)
 geroztik, *gueroztic* (G, 3)
 gerrentze, *guerrenticia* (Ch, 42)
 gertha, *guertba* (D, 2)
 geza, *guessaz* (D, 8)
 gisa, *guissa* (D, 2)
 gibel, *guibelleco* (D, 6)
 gizen, *guicen* (D, 2)
 gizon, *guizonen* (D, 3)
gluteron (G, 2)
 gogor, *gogorren* (D, 7)
 gogortasun /-tarzun, *gogortasunic* (D, 7),
gogortarçuna (Ch, 17)
 gogortu, *gogortua* (D, 6)
 goitika, *goitica* (D, 5)
 goiz, *goicetan* (D, 3)
 golardo, *golardoac* (D, 8)
 gonbite, *gombite* (G, 5)
 gorphutza, *gorphutza* (G, 1)
 gorri, *gorri* (D, 9), [ala *gori* behar du?]
 gorrikara, *gorricara* (D, 7)
 gorringo, *gorringoa* (G, 47)
 grado, *grado* (Ch, 43)
 greza, *greçaz* (D, 1 1)
 gu, *gure* (D, 1)
 guardia, *guardia* (G, 13)
 gurusa, *gurussa* (D, 14)
 guti, *gutibatequin* (D, 3)
 guzi, *gucietan* (D, 1)

H

- habarrots, *habarrotx* (G, 5)
 haboro, *haboro* (Ch, 16)
 haga, *haga* (G, 36)
 hagatu, *hagatcen* (G, 9)
 haia, *baya* (D, 9)
 heia, *heya* (D, 13)
 haiek, *beyen* (D, 1), *hequien* (D, 2), *yeien* (D, 2), *beyer* (D, 2), *hayen* (D, 2)
 hain, *hain* (D, 1)
 haize, *haice* (D, 9)
 hala, *hala* (D, 1)
 halaber, *b(a1)aber* (D, 3)
 halere, *halere* (D, 13)
 hamabortz, *hamabors* (D, 12)
 hamargarren, *hamargarrenac* (G, 49)
 han, *bango* (D, 1), *handic* (D, 2)
 hanbat, *hanbat* (D, 1)
 handi, *handiren* (D, 1)
 handitxu, *handitxuen* (D, 9)
 hanitz, *hanitx* (D, 2)
 hantua, *hantua* (D, 6)
 hantura / hankura, *hanturatic* (D, 7), *bankura* (Ch, 17)
 haragi, *haraguiac* (G, 6)
 harat, *barat* (D, 2)
 hargatik, *bargatic* (G, 9)
 haritz, *haritx* (D, 4)
 harrarazi, *hararacico* (G, 5)
 harri, *barria* (D, 6)
 hartarakotz, *bartaracotx* (D, 2)
 hartu, *har* (D, 1)
 hasi, *bassiac* (D, 8)
 haskeria / hasteria, *hasquerietaric* (D, 13), *hasteria* (Ch, 29)
 haste, *hastetic* (D, 12)
 hats, *haxic* (D, 2)
 hau, *hontan* (D, 1), *bunen* (D, 1)
 hauts, *hauxarequin* (D, 5)
 hauxe, *hauche* (G, 46)
 hazi, *haci* (D, 7)
 hazienda, ik. *azienda*
 hedatu, *hedatua* (D, 2)
 heldu, *beldu* (D, 3)
bellebore noir, *belleboro* (D, 8, 9)
 hemen, *hemen* (D, 2)
 heraki, *beraki* (Ch, 11), ik. *irakitu*
 heriotze, *beriotce* (D, 3)
 hertze, *berciac* (D, 8)
 hetikatu, *beticatua* (D, 3)
 heskualdun, *bescualdun* (G, 65)
 heztula, *bestulaz* (D, 8)
 hezur, *heçurra* (D, 5)
 hilabete, *hilabetetaric* (D, 5)
 hirur, *hirur* (D, 4)
 hisopa, *hissopa* (D, 8)
 hobeki, *hobequi* (D, 3)
 hoberen, *hoberenic* (G, 66)
 hogoi eta laur, *hogoi eta laur* (D, 3)
 hoin, *hoina* (D, 12)
 holli, *hollity* (Ch, 35), ik. *hori*
 hon / hun, *bonac* (D, 3), *hun* (D, 7)
 hor, *bor* (G, 54)
 hori, *horren* (D, 2)
 hori, *horia* (D, 11)
 horma, *horman* (D, 10)
 hotz, *hotcez* (D, 7)
 hoztu, *hoztu* (Ch, 11)
 huntu, *hountietaric* (Ch, 33)
 hura, *hartan* (D, 2), *hargatic* (D, 2)
 hur, *hur* (D, 3)
 hurtu, *hurtuco* (D, 3)
 (h)utzi, *houtz* (G, 48)

I

- idi, *idietan...* (D, 2)
 idoki / iduki, *idoky* (Ch, 18), *idokoçu* (Ch, 40)
iduquitcia (D, 4)
 idortazun, *idortaçuna* (G, 1)
 idortu, *idorcen* (D, 10)
 idukarazi, *iducarasten* (G, 59)
 iduri, *iduriac* (D, 13)
 iduritu, *iduritcen* (D, 1)
 ihi(n)tz, *ihitez* (D, 5), *ihintzez* (G, 16)
 ihaurgi, *ihaurguiarequin* (G, 60)
 ihaurkitu, *ihaurquitcen* (D, 13)
 ikharatu, *ikharatcen* (G, 1)
 ikhusi, *ikhussi* (D, 1)
 ilhar, *ilbar* (D, 13), *illar* (G, 57)
 ilhun, *ilbunac* (G, 3)
 ile, *illea* (D, 13)
 ilkhi, *i(l)khiac* (D, 2)
 imini, *imintcia* (G, 47)
 iminzione, *immincione* (D, 12)
 inflamazione, *inflamacionea* (D, 6), *inflamazione* (Ch, 16)
 inguratu, *ingura* (D, 13)

inguru, *ingurutaco* (D, 1)
 inkantatu, *incantatua* (G, 8)
 inkas, *inkbaz* (Ch, 46)
 inketadura, *inquetadura* (G, 1)
 inketatu, *inquetatua* (D, 3)
 inprimarazi, *imprimaraz* (D, 1)
 inprimatu, *imprimatcera* (D, 1)
 intreprenitu, *intreprenitu* (G, 66)
 intxentzu, *intxençu* (Ch, 45)
 intzaur, *intzaur* (G, 6)
 * io, *dio* (D, 4)
 irakitu, *iraquituric* (D, 3)
 irakurri, *iracurri* (D, 1)
 irau, *irauten* (D, 7), *iraiten* (Ch, 43)
 iretsarazi, *iretxarazteco* (G, 8)
 iretsi, *irex araztia* (D, 3)
 irin, *irinez* (G, 43)
 irisflorentza, *irisflorentça* (G, 46)
 ister, *isterretarainoco* (G, 5)
 isuri, *issurietan* (D, 4)
 itxaso, *itxasoco* (D, 12)
 itze, *itce* (D, 6)
 izan, *baita* (D, 1), *ezden* (D, 1), *içanen* (D, 1),
niçaçu (D, 1), *baçaitçu* (D, 1), *dirala* (D,
 1), *çavala* (D, 1), *naiz* (D, 1), *naicela* (D,
 1), *da* (D, 1), *baitçait* (D, 1), *çaiçcoten* (D,
 2), *dela* (D, 2), *çaiteste* (D, 2) *baidire* (D,
 2), *baitire* (D, 3), *baitira* (D, 3), *içan* (D,
 2), *diren* (D, 2), *çarete* (D, 2), *dire* (D, 3),
denean (D, 3), *baita* (D, 3), *balitx* (D, 3),
baičaiyote (D, 13), *çayenian* (G, 1)
 izen, *iceneço* (G, 49)
 izentzu, *issensu* (D, 13)
 izerdi, *icerdia* (G, 1)
 izpi, *izpiac* (G, 3)
 izurri(te), *içurriac* (D, 12), *issurritea* (D, 2)

J

jaiki, *jaikiren* (Ch, 14), *jaiquitcen* (G, 5)
 jainko, *yaincoa* (G, 49)
 jakin, *badaquite* (D, 1), *daquigu* (D, 2), *baita-*
quiçue (D, 6)
 jakintsun, *jaquinsun* (D, 2)
 jan, *yatera* (D, 4)
 jario, *dariola* (G, 1), *doukola* (Ch, 14)
 jaun, *jauna* (D, 1)
 jeniebra / jenebria, *geniebra* (D, 3), *yenebria*
 (G, 9)

jesto, *jesto* (Ch, 14)
 jo, *jo* (G, 3)
 joan, *dobaco* (D, 7), *banobaçue* (D, 13)
 jorti, *jortietaric* (Ch, 33), idortu.
 josi, *jossia* (Ch, 42)
 juntatu, *yuntatcen* (G, 6)
 jusa, *yussa* (G, 61), jugo (gazt.)
 justuki, *justuqui* (D, 1)

K

kabala, *cabalen* (Ch, 45)
 kainton, *cainton* (G, 6)
 kalitx, *calitçac* (D, 4)
 kamamila, *cammamilla* (D, 3)
 kanbiatu, *cambiatcia* (Ch, 22)
 kanpo, *camporat* (Ch, 41)
 karroin, *carroinetan* (G, 39)
 kasarazi, *cassarasten* (D, 3)
 kasatu, *cassatceco* (D, 12)
 kataplasma, *cataplasma* (D, 1 0)
 kausa, *causa* (D, 1)
 kausitu, *causitcen* (D, 13)
 khe, *kbe* (D, 13), *qué* (G, 58)
 khedar, *kbedarra* (D, 1 1)
 khendu, *kebentceco* (D, 3)
 khexa, *khecha* (D, 1 0)
 klar, *clar* (D, 4), *clarrian* (D, 7),
 klarki, *clarqui* (D, 2)
 klera, *clera* (D, 1 0)
 kolika, *colica* (D, 3)
 kolore, *coloria* (G, 22)
 kolpatu, *colpatu* (D, 10)
 kolpe, *colpez* (D, 3)
 komeni, *comeni* (D, 2)
 komunikatu, *communica* (D, 8)
 komu(n)zki, *communsqui* (D, 5), *comusqui* (G,
 16)
 konplitu, *comply* (G, 66)
 konposizioe, *compositionea* (G, 61)
 konpren(d)itu, *comprenitceco* (D, 2), *compren-*
ditcea (G, 66)
 konsimitu, *consimitua* (D, 1 0)
 konstusione, *constusione* (G, 23)
 kontentatu, *contentatucu* (D, 2)
 kontinuatu / kontiniatu, *continua* (G, 2),
continia (Ch, 11)
 kontra / kontre, *contra* (D, 2), *contre* (Ch, 17)
 kontserbatu, *conserbatuac* (D, 13)

kontserbatu, *conserbatcen* (D, 3)
 kontserbatzaile, *conserbaçaillea* (G, 49)
 kontsomitutu, *contsomitua* (G, 38)
 kopet, *copetan* (G, 1)
 korkoilo, *corcoillo* (G, 48)
 korritu, *corritutan* (G, 46)
 korronpitu, *corrompituac* (D, 13)
 khotsu, *kboçu* (Ch, 45)
 kraina, *craina* (D, 6)
 kritika, *critica* (D, 1)
 kuilera, *cuillera* (G, 61)
 kukuso, *cucuso* (D, 13)
 kupa, *coupa* (G, 46)
 kurios, *curiosetan* (D, 14)
 kurutxe, *kurutchiala* (Ch, 23)

L

laborari, *laborarien* (D, 1)
 laburtu, *laburturic* (D, 7)
 laburzki, *laburzqui* (D, 3)
 Lafayet (G, 49)
 Lafita (G, 49)
 laffre (D, 1 1), ik.sofre.
 laga, *laga* (D, 12)
 lahasi, *labassy* (Ch, 46), nahasi
 lahasstekatu, *labastekaturic* (Ch, 22)
 lama, *lamaric* (G, 1)
 lantzar, *lantçar* (G, 3)
 lanzeta, *lanceta* (D, 6)
 Lapurdi, *Lapurdin* (D, 1), *Laphurdico* (D, 2)
 largatu, *largatcen* (D, 3), 'argaltcen' beharko
 luke, antza.
 larri, *larri* (D, 4)
 larrudura, *larrudura* (D, 1 1)
 laster, *lasterrena* (D, 5)
 latoin, *latoin* (D, 10), 'taloin', 'orpo' behar-
 ko luke, antza.
 laudatu, *laudatu* (G, 49)
 lau(r), *laur* (D, 3), *lau* (G, 8)
 laurden, *laur den* (D, 5)
 lazdura, *lasduren* (D, 1 1)
 laztu, *laztuac* (G, 3)
 lebante, *levantetic* (D, 13)
 lehen, *leben* (D, 1)
 lehen bait lehen, *leben bait leben* (D, 1)
 lehenago, *lebenagoco* (D, 2)
 lehenbiziko, *lebenbicoric* (D, 7)
 leherrarazi, *leheraracico* (D, 9)
 leherdura / leherkura, *leherdura* (Ch, 17),
leherkura (Ch, 17)
 lehertu, *lebertu* (D, 9)
 leizar, *leicarrarequin* (D, 1 1)
 leizor, *leicorren* (D, 12)
 leku, *lecutic* (D, 7)
 lengoiaia, *lengoayez* (G, 65)
 lepho, *lephoa* (D, 5), *lepphoan* (Ch, 22)
 li-azi, *ly-acy* (Ch, 17)
 libertate, *libertatia* (G, 49)
 liburu, *liburua* (D, 1), *liburia* (G)
 liga, *liga* (D, 5)
 ligatu, *ligatca* (G, 55)
 liho, *libo* (D, 7)
 lili, *lilia* (Ch, 25)
 linatu / limatu, *linaturic* (D, 5), *limaturic* (G,
 14)
 liburri, *limburriz* (G, 2)
 lipi(n) / lipu / lupi(n), *lipia* (D, 8), *lipin* (D,
 12), *lupin* (D, 13), *lipua* (G, 32), *luppia*
 (Ch, 22)
 lipita, *lipita* (D, 4)
 litarki, *litarqui* (D, 14)
 litika, *litiqetaric* (Ch, 18), birika.
 lizun, *liçunic* (D, 13)
 lokharri, *lokharri* (D, 1 0)
 lore, *lore* (D, 1 1)
 lotteron (D, 14)
 lotu, *lotcea* (D, 5)
 lupe, *lupe beltcharen* (Ch, 44)
 lur, *lur* (D, 4)
 luze, *luciegui* (D, 2)

M

mahats, *mabax* (D, 4)
 mainatu, *mainatuco* (D, 10)
 maiorana, *mayoranac* (D, 13)
 mairi / mairu arrosa, *mairiarrosen* (D, 1 1),
mairuarrosaren (G, 45)
 maison Justia, *Maison Justiac* 'Maison Rus-
 tique' 'baserri' (D, 1), *Maison Rustica*
 (D, 2)
 maiz, *maiz* (G, 2)
 makila, *maquila* (D, 7)
 makurtu, *macurturic* (D, 5)
 malatu, *phiko malatuz* (Ch, 24)
 malba, *malba* (D, 12)
 malbariska, *malvariscac* (D, 6)

malfonditu / marfunditu), *malfonditua* (D, 5), *marfunditua* (G, 16), *marfundiz* (G, 27)
 mami, *mamia* (D, 5)
 mando, *mando* (G, 55)
 manduli, *mandulien* (D, 12)
 maneria, *maneria* (Ch, 14)
 manjatera, *manyatera* (D, 7)
 marechal, *marechalen* (G)
marrubion (D, 14)
 marruskatu, *marrusqua* (G, 61)
 materia, *materiaric* (D, 9), *matheriatic* (Ch, 22)
matic (D, 12)
 mazia, *macian* (G, 47)
 mediku, *medicuari* (D, 1)
 mehatu, *mehatcen* (D, 3)
 mehatxatu, *mehatchatcen* (D, 7)
 melatu, *melatuz* (D, 9)
 meloinerro, *meloinerroac* (G, 4)
 memento, *memento* (G, 49)
 mende, *mende* (D, 1)
 mendi, *mendietan* (D, 14)
 merezi, *mereci* (D, 1),
 mestura, *mestura* (Ch, 41)
 mihi, *mibi* (D, 3)
 mila, *milla* (D, 6)
 milikatu, *milicatu* (G, 1)
 milu, *millu marin* (G, 18)
 min, *mina* (D, 4)
 minagre, *minagrean* (D, 8)
 ministro, *ministro* (G, 49)
 mintzatu, *mintzatcecotx* (D, 2)
 miragarri, *miragarriez* (D, 1)
 mirra, *mirra* (D, 4)
 misterio, *misterioac* (D, 2)
 mobiarazi, *moviaracico* (D, 7)
 mobimendu / mobimentu, *movimendu* (D, 7), *mobimentu* (Ch, 18)
 moderno, *moderno* (D, 2)
 Mongongo, *Mongongo*, *Monjongo* (D, 1)
morsus (D, 5), *morseaus diabolios* (Ch, 34)
 mortalitate, *mortalitatez* (D, 2)
 moztu, *mosten* (D, 12)
 mundu, *mundu* (D, 2)
 murraila, *murrailetan* (D, 14)
 mustupila, *mustupila* (G, 5)
 muthurra, *muthurra* (G, 2)

N

nahasi, *nahassiric* (D, 5)
 nahastekatu, *nahastecaturic* (G, 58)
 nahi, *nabiz* (D, 4), *nabi çuten* (G, 49)
 natura, *natura edo pitchoa* (D, 6)
 nazione, *nacionentçat* (D, 2)
neffar (Ch, 11)
 negu, *neguian* (D, 1 0)
 nekhadura, *nekhaduraz* (D, 7)
 ne(r)prun, *nerprun* (D, 4), *neprun* (D, 13)
 nezesario, *necessario* (D, 3)
 ni, *nic* (D, 2)
 nigar, *nigarretan* (G, 2)
 nigarti, *nigartiac* (D, 1 1)
 nihork, *niborc* (D, 6)
 noblezia, *noblecia* (G, 49)
 noiz, *noiz ere* (D, 13), *noiz eta* (G, 3)
 nola, *nola* (D, 1)
 non, *non* (D, 2)
 nonbre, *nombrecoac* (D, 3)
 nork, *norc* (D, 2)
 norte, *norte* (D, 13)
 nostraia / nostro(ia), *nostroia* (D, 7), *nostraorequin* (G, 28), *natrayaren* (D, 10) ib. *nostroia*, *nertrayarequin* (D, 8) ib. *nostraia*,

O

obligatu, *obligatua* (D, 1)
 obra, *obra* (D, 1)
 odol, *odol* (D, 3)
 ogi, *ogui* (G, 15)
 oi, *oi* (G, 49)
 oihal, *oihal* (Ch, 17)
 Oihan Beltza, *oiban belcetan* (D, 13)
 oinhaze, *oinbacen* (D, 6), *hoïn-haciac* (G, 31, sic)
 okhertu, *okberturic* (Ch, 14)
 oliba, *oliva* (G, 6)
 olio, *olioarequin* (D, 5)
 on, *onnezcoez* (D, 7), ik. hon
 ondartzte, *ondarcian* (D, 9)
 ondo, *ondoa* (G, 53)
 ondoan, *ondoan* (D, 3)
 ondotik, *ondotic* (D, 4)
 ongarri, *ongarri* (G, 58)
 ontasuna, *ontassuna* (D, 3)
 ontu, *ontuac* (D, 1 1)

ontza, *ontça* (Ch, 11)
 orai, *orai* (D, 2)
 oraiko, *oraiço* (D, 2)
 oraino, *oraino* (D, 3)
 orbi, *orbietan* (D, 3)
 ordean, *ordean* (D, 12)
 ordenari(o)zki, *ordenariosqui* (G, 14) *ordena-
 riozky* (Ch, 12), *ordenarizky* (Ch, 14)
 orduan, *orduan* (D, 3)
 orduian, *orduyan* (D, 2)
 oren, *orenez* (D, 3)
 ornau, *ornaua* (Ch, 21)
 oro, *oro* (G, 49)
 orobat, *orobat* (D, 14)
 orhoitu, *orboit* (D, 13)
 osasun, *ossassuna* (D, 3)
 osoki, *ossoqui* (D, 1)
 osto, *ostoac* (D, 4)
 othoiztu, *otboisten* (D, 2)
 otsaila, *oxaillaren* (D, 1)
 ozatura, *oçatura* (D, 4)

P

padera, *padera* (D, 5)
 panjeru, *panjeru* (D, 7)
 Paris, *Parisco* (G, 46)
 parfumatu, *parfumacia* (Ch, 45)
 pharte, *pharte* (D, 2)
 partikular, *partikularretatic* (Ch, 14)
 partikularlari, *particularqui* (G, 1)
 pasaia / pasaie, *passaia* (D, 3), *passaie* (G, 7)
 pasarazi, *passarasteco* (D, 6)
 pasatu, *passa* (D, 1 1)
 paseiatu, *passeyá* (Ch, 249)
 patriot, *patriot* (G, 49)
 Pekazius (Pedazio Dioskorides), *Peccacius*
 (D, 4)
 pena, *pena* (D, 1)
 pentsatu, *pensatuac* (D, 2)
 pherekatu, *phereca* (D, 6), *pereca* (G, 19)
 pikatu, *piccaturic* (D, 6)
 piko, *picco* (D, 9)
 pikota, *piccotac* (D, 12)
 pilika, *pilica* (G, 55)
 Philippe (G, 49)
 pilota, *pillotac* (D, 3)
 pilun, *piloun* (G, 47)
 pinta / pintu, *pinta* (D, 3), *pintou* (Ch, 15)

pinterdi, *pinterdi* (D, 4)
 pipatu, *pipatcen* (G, 48)
 pipita, *pipita* (G, 12)
 pirola, *pirolac* (G, 8)
 pisu, *pisua* (G, 2)
 pit(x)o, *pitboa* (G, 19) *pitchoa* (D, 6)
 pixa, *picha* (D, 5)
 plainu / pleinu, *plainuetan* (D, 6), *pleinutan*
 (G, 5)
 plantu, *planturic* (D, 4)
 plautain (D, 5), *plantagnac* (G, 12), *plaignaig-
 na* (Ch, 13)
 plazer, *placer* (G, 49)
 plegatu, *plegatu* (Ch, 23)
 porru, *porrua* (D, 5), *phorru* (Ch, 21)
 posible, *possible* (D, 6)
 photzo / potso / porxo, *photço* (D, 10), *ppotxo*
 (Ch, 23), *potso* (G, 54)
 pozu, *phoçou* (Ch, 33)
 pozoindatu, *poçoindatuac* (G, 40)
 pozoinzatu, *poçoinstatuac* (D, 1 1)
 prekozionatu, *precocionatuac* (D, 13)
 preparatu, *preparatuco* (D, 4)
 presentatu, *presenta* (D, 4)
 presuna, *presunetan* (D, 4)
 primadera / printadera, *primaderetan* (G, 7)
printaderetan (D, 3)
 principal, *principalen* (D, 2)
 probeditu / probiditu, *probeditcen* (D, 13),
providitcen (G, 56)
 probetxo/-u, *probetchoz* (D, 8), *probetchu* (D, 9)
 promes, *promes* (D, 13)
 pronki / prunki, *prompqui* (G, 9), *prunqui*
 (D, 3)
pulegium (D, 13)
 purga, *purga* (G, 61)
 puska, *pisca* (D, 12)

R

resolitu, *resolitu* (D, 2)
rocha churia (G, 46)
 ruminatu, *ruminacia* (G, 3)

S

sabel, *sabel* (D, 3)
 sabelmin, *sabelminen* (D, 3)

sabeltasun / sabeltarzun, *sabeltasuna* (G, 12),
sabeltarçuna (Ch, 12)
sabiko (Ch, 26)
sabina (Ch, 34)
 safran, *saffran* (D, 5)
 sagarroi, *sagarroyaren* (G, 3)
 sakrifikatu, *sacrificatuco* (G, 39)
 salbo(i)n, *salboina* (D, 5), *salbon* (Ch, 33)
 salbu, *salbu* (Ch, 18)
 saldu, *salcen* (D, 14)
 sanjatu, *sanyatceco* (D, 9)
 sarri, *sarri* (D, 4)
 sartu, *sar* (D, 8)
 sasoin, *sasoin* (D, 6)
 satisfazione, *satisfacionea* (D, 2)
sauca (D, 9)
Sedacius (G, 11), ib. *Pedacius*.
 segida, *seguidan* (D, 2)
 sego, *segoarequin* (G, 40)
 segur, *segurrena* (D, 6)
 seguratu, *segura* (D, 2)
 segurki, *segurqui* (D, 6)
 sei, *sei* (D, 10)
 seinale, *seinaleac* (D, 7)
 seinatu, *seignatcia* (Ch, 16)
sel armonia (G, 44)
 sendatu, *sendatu* (D, 5)
 sendimendu, *sendimenduaren* (D, 1)
 senditu, *sendituric* (D, 2)
 sendo, *sendo* (D, 9)
 sendotu, *sendotcen* (Ch, 11)
 sentitu, *sentitu* (D, 3)
 sethabetsi, *sethabexi* (D, 11)
 sinhetsi, *sinhexia* (D, 1)
 soberantzia, *soberantciac* (G, 7)
 sobranio, *sobranioa* (D, 3)
 sofre, *sofre* (D, 3)
 solamente, *solamente* (D, 3)
 sos, *sosen* (G, 46)
 sostengatu, *sostengatu* (G, 49)
 su, *su* (G, 1), *suyareky* (Ch, 11)
 sudur, *sudurretaric* (D, 3)
 suerte, *suerte* (D, 4)
 suflarazi, *sufflaracico* (D, 6), 'soupler'(fr.),
 bigundu
 suge, *suguearen* (D, 11)
 suita, *suitan* (Ch, 11)
 sujetatu, *suyetatcen* (D, 2)
 sukhar, *sukbarra* (G, 1)

T

tabla, *tabla* (G, 70)
 taloin, *taloin* (G, 39)
 tegi, *tbeguy* (Ch, 18)
 teiutarzun, *theyutarçun* (Ch, 45)
 tenpora, *thempora* (Ch, 41)
 tina, *thigna* (Ch, 32)
 tindatu, *tindatua* (D, 7)
 tinkatu, *tinca* (G, 61)
 tipula, *tipula* (G, 6), *thipoula* (Ch, 25)
 trabailatu, *trabailatu* (D, 2)
 traditu, *traditua* (D, 1)
 tra(i)n, *tranaz* (D, 6), *traina* (G, 22), *tragna*
 (Ch, 42)
 trapu, *traputan* (D, 7)
 trenpa, *trepakin* (Ch, 15)
 trenpatu, *trenpa* (D, 3)
 triaga, *triaga* (D, 5)
 trigada, *trigada* (G, 16)
 tristatu, *tristatua* (G, 3)
 tristezia, *tristecia* (G, 9)
 tronpatu, *trompatu* (G, 49)
 trublezia, *trublecia* (D, 3)
 turmentina, *turmentina* (D, 3)
 thut(e), *thutiaz* (D, 11), *tuta* (G, 48)

U

uda, *udan* (D, 5)
udury (Ch, 43), ik. iduri.
uesse (D, 14), (G, 57)
 ufa, *oufa* (G, 48)
 ukhitu, *ukhiten* (Ch, 14)
 ukuzi, *ukhuçtia* (Ch, 18), garbitu
 uli, *uliec* (D, 10), *ulliec* (Ch, 30)
 ulzera, *ulcera* (D, 11)
 umore, *umore* (D, 6)
 ungi, *ungui* (D, 2)
 unguratu, *ungura* (Ch, 46)
 ungurune, *ungurunia* (Ch, 23)
 unhadura, *unbaduraz* (D, 3)
 untsa, *untsa* (G, 61)
 untza, *untça*, *untxa* (D, 3)
 urdai, *urdaiz* (D, 7)
 urdaki, *ourdakhiz* (Ch, 16)
 urde, *urde* (D, 7)
 urin, *urin* (D, 7)
 urmaiza, *urmaiçaren* (D, 8)

urrats, *urbatsa* (G, 3)
 urribelhar, *urribelharrarequin* (D, 9)
 urrindatu, *urrindatcia* (D, 7)
 urruts, *urruts* (Ch, 23)
 urtu, *urtuco* (G, 8)
 usain, *ussain* (D, 6)
 usatu, *usatia* (G, 48)
 uste, *uste* (D, 2)
 uxada, *uchada* (D, 4), *utxada* (G, 12)
 utzi, *utcico* (D, 8)

V

vinagre, *vignagriareky* (CH, 28), ik. minagre,
 vitriola, *vitriolaz* (D, 1 1)

X

xahatu, *chabat içoçu* (Ch, 25)
 xahu, *chahu* (Ch, 43)
 Xarles, *Charles* (G, 49)
 xarma, *charmac* (D, 4)
 xarmadura, *charmazurez* (D, 3)
 xarmatua, *charmatua* (D, 3)
 xarta, *chartaren* (G, 49)
 xehatu, *cheaturic* (D, 4), *chebaturic* (D, 8)
 xehekatu, *chebeka* (Ch, 11)
 xeheki, *chebequiago* (D, 13)
 xerkatu, *cherka* (Ch, 20)
 xerment, *cherment* (Ch, 44)
 xilhatu, *chilhaturic* (D, 6)
 xilko, *chilcuan* (D, 6)
 xilo, *chilo* (Ch, 20)
 ximista, *chimista* (D, 1)
 xoilki, *choilqui* (D, 2)
 xofeta, *chauffeta* (D, 13), *chaufeta* (G, 58)
 xukatu, *chucaturic* (D, 7)
 xume, *chume* (D, 1)

xuri, *churian* (D, 5)
 xuringo, *churingoa* (D, 6)
 xurripita, *churripitan* (G, 6)

Z

zabal, *çabal* (D, 13)
 zahar, *çabar* (D, 1 1)
 zahartuxe, *çahartucez* (G, 3)
 zain, *çainnegty* (Ch, 40)
 zainar, *çainnarrari* (G, 15)
 zaingo, *çaingoua* (Ch, 31)
 zamari buztana, *çamari bustana* (D, 4)
 zango / zanko, *çango* (D, 1), *çankboa* (Ch, 26),
 zaragar, *çaragarra* (D, 1 1)
 zarrapo, *çarrapoa* (D, 5)
 zauri, *çauri* (D, 6)
 zazpi, *çazpi* (D, 10)
 zein, *ceinetan* (D, 2)
 zeinahurdon, *ceinaburdon* (D, 11)
 zenbait, *cenbait* (D, 1)
 zer, *cer* (D, 2)
 zerbait, *cerbait* (D, 1)
 zerbitzatu, *cerbitçatceco* (D, 14)
 zeren, *ceren* (D, 3), *ceren ecen* (G, 7)
 zetaxe, *çetache* (G, 53)
 ziho, *cyhouareky* (Ch, 27)
 Ziburu, *Ciburun* (D, 1)
 zilhatu, *cilhatu* (D, 4)
 zizari, *sisari* (G, 66)
 zizka, *cizkaz* (Ch, 31)
 zonbait, *çombait* (Ch, 13)
 zorrotx, *çorrotx* (D, 6)
 zortzi, *çorci* (D, 10)
 zotuka, *çotuka* (Ch, 42)
 zu, *çure* (D, 1)

PRAEDIVM RVSTICVM,

In quo cuiusvis foli vel culti vel inculti plantarum vocabula ac descriptiones, earumque conferendarum atque excolendarum instrumenta suo ordine describuntur.

In adolescentulorum, bonarum literarum studiosorum, gratiam.

L V T E T I A E,
Apud Carolum Stephanum Typographū Regium.
M. D. LIIII.

L'AGRICVLTURE ET MAISON RVSTI

QVE DE M. CHARLES

ESTIENNE DOCTEUR EN

Medecine. Paracheuee premicrement,

puis augmentee par M. Iean Liebaut

Docteur en Medecine.

*En laquelle est contenu tout ce que peut estre requis pour bastir maison
champestre, prenoir les changements & diuersitez des temps, medeci-
ner les labourenrs malades : nourrir & medectner bestail, & volaille
de toutes sortes : dressez lardin tant potager, medicinal, que par terre :
gouuerner les moufches à miel, faire Conserues, confire les fruitts,
fleurs, racines & escorces, preparer le miel, & la cire : planter, enter
& medectner toute sorte d'arbres fruitiers : faire les huiles, distiller
les eaux, avec plusieurs pourtraicts d'alambics pour la distillation d'her-
celles : entreteny les prés, viuiers & estangs : labourer les terres à
grains, façonner les vignes, planter boys de hauste fustaye & taillis :
bastir la Garenne, la Hatronniere, & le parc pour les bestes sauuages.*

Plus vn bref recueil des chasses du Cerf, du Sanglier, du Liéure,
du Regnard, du Blereau, du Connin, & du
Loup : Et de la Fauconnetie.

*A tres-hault & trespuissant Seigneur, Messire
Anthoine de Crussol, Duc d'Vzes.*

A P A R I S,

Chez Jacques Du-Puys, Libraire iuré, demourant en la rue
sainct Iean de Latran, à l'enseigne de la Samaritaine.

1 5 7 0.

AVEC PRIVILEGE DV ROY.

DE LA MAISON RVSTIQUE.

37

baignent & recreent : ils en ameneront beaucoup d'ailleurs, sans ce que voz vingt paires, dans quarante iours en auront peuplé deux voire trois fois autant, car ils font des petits trois fois, & les bons quatre fois l'annee: & n'y faut autre soing, sinon de tenir le coulombier net, & sans effaroucher ny estranger les petits, ny les meres en esmondant les boullins, pour les garder des poux & vermine, plus souvent beaucoup en esté qu'en hyuer. Vray est que le pigeon vous est de coust en hyuer, quand ou par le temps de glace ou de neiges, ou quand les bleds ont germé, il ne trouue rien sur les champs : mais c'est la peine de deux mois ou enuiron à le nourrir des graines susdites. Aussi vous fait il en ce temps, la volce, que lon nomme de Mars, & qui sont les plus gras, tendres, & douilliers de toute l'annee. Gardez bien la fiente qu'osterez du coulombier, & ne la meslez parmy celle des vaches, ou des cheuaux, non plus que celle des brebis, car elle est trop chaude, & sert à engraisser & amender les endroits chauds de vostre champart, ou de voz prez, & à recreer la roiteux & froidew des vieils arbres.

Pour attirer pigeons.
Les pigeons font des petits trois fois l'aa.

Fiente des pigeons.

Le Bonnier.

Chap. 22.

Combien que nous ayons donné le gouvernement des vaches à la fermiere, & que les bœufs soyent de pareille nourriture, toutesfois és fermes où lon en nourrit pour le labour & pour la vente, il y eschet vn homme qui n'ait autre charge que de les penser & conduire, attendu qu'il y a autant ou plus de soing à ceste beste qu'au cheual : vray est qu'elle n'est de si grands frais en viure ny en harnas : aussi en fault-il nourrir deux pour vn, & ne sont tant trois bds bœufs des meilleurs du Bourbonnois, ou de Forest, qu'vn bon cheual de la Frâce, ou de la Beauce. Aussi est il sans doute, que le labour des bœufs ne se fait que par necessité, és endroits ou lon ne peut commodément nourrir haraz, & ou lon ne peut recouurer des cheuaux que de loingtain país : car encor que le pasturage soit bon & singulier pour le bœuf, comme en Flandres & ailleurs, si est-ce que s'ils ont le cheual à commandement, ils s'en seruent beaucoup plustost que du bœuf. Tout ainsi qu'en Auvergne lon s'aide de mullets pour le labour, plustost que de bœufs ou de vaches, par ce qu'ils ne sont de si prompte ny de si bonne execution.

Trois bœufs ne labourent pas tant qu'vn cheual.

Labour de bœufs n'est que par necessité.

Mullets de Auvergne.

L'estable du bœuf doit estre bastie de pierres, puee de sablon ou de terre glaireuse en declinant aucunement, à fin que l'humidi-

L I V R E I.

té ne s'y arreste t doit regarder le midy pour estre plus seiche, & moins subiette aux vents de la gelee: sera large de neuf pieds, & seulement de telle hauteur que le bœuf se puisse tenir debout, & le bouvier ait assez grande espace pour aller autour, les visiter & affourrer. Les ratières ne doivent estre si hauts, que les bœufs n'y puissent facilement atteindre.

Charge du
bouvier.

Etable à
bœuf, nette.

Fientes de
pourceau
malade, en-
gendre la
peste.

La charge du bouvier est de tenir son estable nette, que les poules, & les pourceaux n'y entrent: car les plumes font mourir les bœufs: & la fiente du pourceau malade engendre la peste. De donner paille fraîche à ses bestes, & leur jeter en esté de la verdure, & des bourgeons de treilles de vignes & autres, & en hyuer des coiffars & des herbes soir & matin. Qu'il sçache quand les bœufs de labour ont trop, ou trop peu travaillé, pour selon cela leur bailler viure à proportion, & tels qu'il sera de besoing: qu'il ne les laisse partir en temps trop chaud, ny trop froid, ny trop humide: qu'il ne les abreuve si tost apres le grand travail, qu'il leur nettoye & rafraichisse souvent le pasturon, & ne le laisse gercer, n'esclarten mais à cest effect qu'il face tous les ans reparer le pané de son estable, qui servira aussi pour la defense des bestes & vermines qui nuisent à les bœufs.

Qu'il les separe assez loing l'un de l'autre, de crainte qu'ils ne s'entrebattent. Quand ils ne travailleront point, qu'il les abreuve deux fois le iour en esté, & vne fois en hyuer, en eau clere, nette & froide.

Qu'il regarde bien au retour des champs s'ils ont quelque espine aux pieds, s'ils sont degoustez, si le collier ou le ioug leur a fait mal au front, ou ailleurs, & s'ils sont escorchez sur le col, s'ils ont esté trop piques de l'esguillon du charrier ou des hannetons & frellons, & selon ce, qu'il leur face medecine convenable.

Bœuf châtré
plus commo
de au labour
que le taureau.

Temps de
châtrer les
bœufs.

Le bœuf châtré est meilleur pour la nourriture & pour le labour, que le taureau qui a la chair plus coriace, & est plus fâcheux à conduire. Parquoy, de cent veaux que le bouvier aura, il n'en retiendra que deux pour saillir les vaches: les autres, il les châtrera tous environ l'âge de deux ans: car apres ce temps, il ne le pourroit faire commodément. Le faudra faire en Automne & en decours, & mettre sur la playe cendre de ferment meslé avec litarge: & trois iours apres de la poix fondue meslée avec ladite cendre. Le iour qu'il fera châtré ne le faut laisser boire, & luy faut donner peu à manger.

Façon de châ-
trer le bœuf.

La maniere de le châtrer est de prendre avec deux estroites reigles de bois, comme avec des tenailles ou pincettes les nerfs des couillons, puis soudain ouvrir la bourse, & couper les couillons, de sorte que lon y laisse le bout & extremité qui est attachée ausdits nerfs. Car par cela le veau ne sera interessé de trop grande effusion de sang, & ne sera du tout effeminé, en ne luy ostant toute la virili-

DE LA MAISON RVSTIQUE. 38

té, & en le laissant toujours en forme de masse.

Si vous achetez vos bœufs de labour, prenez les du quartier où est vostre ferme : car ils ne s'accoustument pas si aisément à l'air estranger, que les cheuaux. Au demeurant choisissez-les de trois ans ou enuiron, car plustost ne les pouuez dompter au labour. Vous cognoistrez leur force en leur visitant la bouche : car dans dix mois du premier an, ils muent les dents de deuant : & six mois apres, les prochaines : & au bout de trois ans, ils les muent toutes : & quand ils sont en estat il les ont egales, blâches, & longues : & quand elles vicillissent, elles leur racourrissent, & deuiennent inegales & noires.

Ne fault que les bœufs de labour soient trop gras, ne trop maigres : & ceux qui mangent doucement & à loisir, s'entretiennent mieux en leur force. Le bon bœuf doit estre de moyenne taille, viste au piquer, & qui remue promptement, pour le regard de sa nature : bien membru & carré de corps, ferme & roide : de muscle esleué, les aureilles grandes, le front large & crepu, l'œil gros & noir, & la corne forte, viue, & de moyenne grandeur : le musele gros & camus, la teste courtte & entassée, larges espaulles & poitrine, grand fanon & ventre : longue queue, & rouffue par le bout : le dos droit & plein, les costez estendus, les reins larges, les cuisses fermes & nerveuses, l'ongle court & large, le poil espez & dru, doux au manier. De couleur noire & rouge, c'est le meilleur : & apres bay, piad, & moucheté : le blanc est le pire de tous : le gris & le fauneau est de moyenne valeur.

Le bœuf de ceste façon vous seruira au labour iusques à dix ans : puis encor le pourrez-vous engraisser, & le vendre, car il vit iusques à quatorze & seize ans. Et vous pourrez aussi aider au harnas, & au labour, des vaches brehaignes & chastrees. Mais si vous achetez les bœufs tous-duits & dressez au harnas de rouiture ou de charrie, ou que vous en vouliez faire de vostre troupeau, vostre bouvier en doit prendre la peine, & doit pour le plus aisé cognoistre la nature, & (si i'ose dire) la complexion de celuy qu'il veut dompter, s'il est fetard, & s'il se couche souvent : s'il est trop prompt, furieux & impetueux, & leger à leuer & donner du pied, ou de la corne : s'il est dur à l'esquillon, paoureux, retif, ou craignant entrer en l'eau. Desquelles fautes il fault le chastier premier que l'accoustumer à porter testiere : plustost ne s'y empescher aucunement. Et notez que pour ce faire, il est trop tost dans trois ans, & trop tard apres cinq ans. La diette & le flairen fait & accoustume mieux le bœuf au ioug, que la crainte. Et n'y a moyeti plus expedient, que d'en accoustumer un leue & encor nouuent, avec vn exercit & bien seur, trois fois de mesme taille & roideur : car c'est le principal que de les bien

Achete de bœufs.

Force de bœufs à cognoistre. La cognoissance de l'age des bœufs.

Bœuf de labour. Description de bœ bœuf.

Age de bœuf.

Complexion de bœuf à cognoistre.

Fautes du bœuf à chastier.

LIVRE I.

- Appartier les bœufs.** appartier en grandeur, force & nature. Et si le bœuf est de difficile conduite, toutefois beau, & à vostre jugement propre au harnas, mettez-le en vn grand ioug au milieu de deux autres de sa taille, qui soient doux & bien faits au labour, & en trois iours il se dressera.
- Dompter le bœuf. Ieuſne aux bœufs.** Et si vous le voulez dompter seul, accoustumez-luy peu à peu à endurer le lien & la ferrure aux cornes; & apres quelques iours, liez le à vn pau bien ferme, & le laissez là quelque temps ieuſner. S'il est fâcheux, la colere passée, faites-luy fleurir vostre main plusieurs fois pour vous accoustumer, & le maniez entre les cuisses, & par tout en le flattât. Puis faites-luy tirer vne brise ou deux lié au ioug & par fois attachez le à la charrette vuide, & le faites tirer quelque peu loing, puis mettez dâs la charrette quelque charge, pour esproouuer sa force, & auſſi l'accoustumer au cry, à la parole, & à la verge.
- Brise est vne terre qui a esté lóg téps sans labourer.** Si vous auez acheté le bœuf tout fait au harnas, & que cognoiffes sa complexion, il le faut esproouer quand il est accouplé, veoir s'il est recif, paoureux, furieux, ou s'il se couche au rayon: & de ses fautes ne l'en corriger ne par fouet, n'à coups de l'esgillon. car l'vn le rend furieux, l'autre l'endarck, mais par luy lier les iambe & le laisser leuner quelque temps, car ce vice n'aduient gueres qu'à ceux qui sont trop gras. Auſſi y a-il moyen de les nourrir: & n'est moindre faulte pour l'aissance du labour, que le bœuf soit trop gras, que trop maigre.
- Correction des faultes du bœuf. Ieuſne aux bœufs. Nourriture moyenne.** La nourriture du bœuf ne doit estre à si grand foison en hyuer, quand il ne travaille point: il ayme les costes des legumes, comme vesces, pois, & febues. Lon l'engraisse d'orge bouillac, & de febues brisées & cassées, & luy baille-lon volontiers du foin, non pas tant qu'à vn cheual, mais tout son saoul, quand il travaille. Les bourgeoſs rendres le recreent en esté, & luy en baille-lon volontiers du soir vn faïſſeau à broter: il ayme sur tout le bourgeon de la vigne & de l'orme, auſſi fait-il le marc du vin. Les gerbes de froment, & de seigle luy sont bonnes, & quelquesfois le son entremeslé de cribleures, mais il l'enſe plus qu'il ne le rend fort. Le gland le fait rongneux s'il n'est aoullé; & s'il n'en mange tout son saoul. Les choux bouillus avec le son luy sont bon ventre, & nourrissent quelque peu, auſſi fait la paille d'orge meslée avec le son.
- Mengesaille aux bœufs.** Lon pourra parmy leur foitage mesler du marc qu'on aura osté du vin de la despense ou bunette, mais qu'il ait esté laué & seiché, Encores sans doute il vane mieux leur baille le marc ret qu'il est, auant que le lauer, car ainsi il leur seruita de vin & de viande, & les fera beaux, delibérés & puissans. Rien n'est meilleur pour les bien engraisser, que de les nourrir de l'herbe qui vient aux prez en Automne, apres qu'ils ont esté fauchez.

DE LA MAISON RVSTIQUE.

39

Il est subiect à moins de maladies que le cheual. Et pour le preseruer des plus communes, les anciens le purgeoyent sur la fin de chascune des quatre saisons de l'annee, & trois iours ensuyuans. Les vas avec lupins, & graine de cypres broyez ensemble, autant d'un que d'autre, & trempez vne nuit en l'air en vne pinte ou trois chopines d'eau commune: les autres avec d'autres drogues, selon la coustume & diuersité des pais.

Pour preser-
uer le horuf
de maladies.

On cognoist qu'il est malade ou maladis'il ne mange point, encoures qu'il ait deuant luy quantité de fourrage: laquelle cognoissance les Auannois appellent cuerer.

Bœuf mala-
dis.

Pour luy donner appetit, quand il est desgousté par trop grande lasciueté ou eschaufaison, lon luy frotte la langue & le palais, avec sel & vinaigre.

Pour luy dō
ner appetit.

S'il est vain & lasche, on luy donne tous les mois de la vessie pilée & destrempee dans l'eau de son boire.

Pour lasche
et & vaineté
Pour lassit-
tude.

Pour le garder de tost le laisser, frottez luy les cornes de terebentine destrempee en huile. Mais gardez bien que ne luy en frottez le muffle, ou les nazeaux, car l'huile leur fait perdre la veüe.

L'huile fait
perdre la
veüe au
bœuf.
Bondissens
de cuer.

Contre le bondissement de cuer, ou de vouloir vomir, lon luy frotte le muffle avec des aulx, ou des porreaux broyez, & luy en fait on aualler, ou ainsi, ou avec vne pinte de vin, principalement à la colique, & au bruit de ventre: ce que lon cognoist quand il se plaint, se couche & leue souuent, & ne peut durer en place. Aucuns y adioustent de l'huile de noix, & les autres luy baillent des oignons cuits en vin vermeil: & autres du myrthe, avec de la graine de lautier destrempee en vin, & luy font picquer la chair de l'entour des ongles, ou de la queue, iusques au sang.

Colique des
bœufs.

L'encueur du bœuf, autrement appellé maillet ou marteau, se cognoist quand la beste est herissée par tout le corps, moins gaye que de coustume, ayant les yeux stupides & hebetes, le col panché la bouche saliveuse, le pas paresseux, l'espine & tout le train du dos roide, du tout degousté, & ne ruminant gueres. Ce mal se guarist du commencement, mais enraciné contemne tout autre remede.

Eacueur.

A quoy prens squille, ou oignon sauuage, trois onces, menu decoupee, racines de melons battues, autant: mesle le tout avec trois poignées de sel gros, & destrempe en trois chopines de fort vin, & chascun iour tu en feras prendre vn demy sextier à la beste.

Au flux de ventre, qui quelques fois vient iusques au sang, & l'af foiblit fort, lon le garde de boire quatre ou cinq iours, & luy baille lon des pepins de raisins, destrempez en vin vermeil, ou des noix de galle & du cypres, avec fromage vicil deslayees en vin gros & espais. Et pour extreme remede lon le cauterize au milieu du front.

Flux de ven-
tre au bœuf

LIVRE I.

Pour entre-
tenir sça le
bœuf

Catarre
du bœuf.

Catarre aux
bœufs.
La maille en
l'œil.

Les barbes
aux bœufs.

Fieure aux
bœufs.

Palais enflé.

Toux aux
bœufs.

Sighe anal-
les par le
bœuf.
Contre la
morsure du
serpent.

Soit que le vueillez engraisser ou nourrir au labour, lauez-luy tous les huit iours la bouche avec son vrine, & vous en tirerez force phlegme qui le degoute, & luy fait tort à manger. Et si le phlegme luy a fait venir le catarre, que vous congnoistrez quand l'œil luy pleure, & qu'il est degousté, & qu'il penche l'aureille, faites-luy lauer la bouche avec du thim pilé en vin blanc, ou la frottez avec de l'ail, & sel menu, puis la lauez de vin. Aucuns nettoient ce phlegme avec des feuilles de laurier, pilees avec escorce de grenade: autres luy mettent dans les nazeaux du vin & du myrthe.

Contre le catarre & les yeux éblez, lon le saigne sous la lague, ou luy fait on prédre ius de porreaux, rue, ache, & saunier bien purifié.

A la maille en l'œil on luy fait vn collyre de sel ammoniac, destrempé en miel: & aussi oingt-on l'œil tout autour avec poix bien déffaiete en huile, pour le danger des mousches, qui à cause du miel luy seroyent tousiours enuiron.

S'il a les barbes, qui est vne carnosité qui luy vient sous la langue, il la faut couper, puis frotter l'endroit avec ails broyez ensemble: puis lon luy laue la bouche avec du vin, & faut doucement leuer avec les pincettes les vers qui se engendrent sous icelle langue.

Pour bien nettoier les parties interieures de la beste malade, il n'ya rien plus souverain que prendre du marc d'oliue, apres que l'huile en est hors, & en faire souvent vser à la beste.

A la fieure qui luy vient du trop grand traail en temps chaud, avec pesanteur de teste, enfleure d'yeux, & chaleur extraordinaire, que lon sent au toucher du cuir, lon le saigne de la veine du front, ou de celle de l'aureille: & luy baille lon viandes fresches, laitnes & autres, & luy bassine lon le corps avec vin blanc, & luy fait-on boire eau froide.

Si le palais estant enflé & aucunement tuméfié fait desappetit & degoust à la beste, & luy rend sospirs trop souvent, il sera bon le saigner de la veine dudit palais: & lors apres la saignee ne luy baille à manger que des aux bien macerez, pilez & escorchez avec de la fauillee ou autre verdure, ou foin bien mollet, iusques à ce qu'il se trouue mieux.

A la toux lon luy fait boire de la decoction d'hyssope, & manger des racines de porreaux pilees avec pur froment: autres leur font boire par sept iours de la decoction d'armoise.

Si en beuant il analle vne sangsue, & elle tient encores le long du gosier, lon luy fait rôber, en luy versant de l'huile tiède dans la bouche: si elle est dedás l'estomach, lon luy entonne du vinaigre.

S'il a esté mords d'vn serpent, scorpion, miseraigne, ou chien enragé, lon luy frotte la playe d'huile de scorpion, ou de saun trépe

DE LA MAISON RVSTIQUE. 40

en vinaigre, & le lavo-lon de decoction de glotterons, ou de vieille saumure. Et contre la morsure du frellon, lon le frotte de ceruse destrépes en eau, & arrouse-lon les endroies ou le bœuf pasturera, de decoction de graine de laurier, pour en faire fuir & estranger les tabous, ou bien lon le frotte d'icelle decoction: & s'il est picqué, lon mouille l'endroit avec la salive dudit bœuf.

Morsure du
frelon.

A la rongne, lon le frotte d'ail broyé, de sarriette avec le soulfre & le vinaigre, de noix de galle pilée en jus d'herbe à chat, ou marribium avec de la suye. Et aux vicerres lon les frotte de manules pilées en vin blanc. Aux cloux & apostumes il les fault faire meurir avec leuain, oignon de lis ou de squille & vinaigre: & puis les creuer & les nettoyer en son vrine chaudement, & y mettre des tentes trempées en poix liquide, & finalement du charpy trempé en suif de cheure ou d. bœuf.

Pour la ronge.
Pour les vicerres.
Pour cloux & apostumes.

Au mal des yeux s'ils sont enflés & tumefiez, lon y fait collyre de farine de froment pestrie avec hydromel.

Mal d'yeux.

S'il y a taye ou ongle, on prend sel ammoniac, & en fait-on vnguent avec miel.

Taye.

A l'œil du bœuf qui sans cesse larmoye, & fallist toutes les iouës de Rhumeur y distillans, prens de la bouillie de farine de froment, & en fais cataplasme sur l'œil. Le pavot sauuage, tige & racine, pilé avec le miel, sert de collyre en cest effect.

Œil pleuré.

Au mal des flancs qui souuent tourmente les bœufs, fault faire cataplasme de trois poignes de semence de choux, avec vn poisson d'amidon bien pilez ensemble & delayez en eau froide, puis appliquer sur les parties dont ils se deulent. Le plus singulier que lon y pourroit trouver, c'est prendre fucilles de cypres, sans le rameau, trois poignes, & en faire comme dessus, en y adioustant fort vinaigre au petrir & dissouldre.

Pour le mal
des flancs.

Au mal des reins fault tirer du sang des veines du train de derriere, ou bien de la veine appelée matrice, qui se trouue le long des flancs approchans des reins. Pour breuuage fais luy boire jus de portreaux avec eau tiede, ou mesmes de son vrine

Pour le mal
des reins.

A la galle il le fault frotter de son vrine avec vieil beurre salé, ou l'oinde de poix-raisine fondue en vin blanc. Aux poux fais decoction d'oliuier sauuage, avec sel, & luy oste les vesties qu'il a sous la langue. Au mal de poulmon, lon luy fait aualler du jus de portreaux avec vin blanc doux: & luy met-on dans l'aurcille de la racine de couldre.

Pour la galle
Pour les
poux,
Au mal de
poulmon.

S'il a vne espaule retraitte, il le fault saigner du pied de derriere du costé opposite. Si toutes les deux, auili le fault saigner des deux jambes.

Espeule re-
traite.

L I V R E I.

Le col froissé S'il a le col froissé, & le chesnon pendant & enflé, il le fault saligner de l'une des aureilles: & si c'est au milieu, de rouges les deux: & mettre sur le mal vne emplastre iaire avec moëlle de bœuf, & Peutenant aux os. Bœuf clochant.

Peutenant aux os. Bœuf clochant.

S'il est de bouc, fondus par egale portioz en huile & poix liquide ou fondue. Si la peau luy tient aux os, il la fault bassiner avec vin, ou seul, ou meslé avec de l'huile. S'il cloche pour auoir enduré froid au pied, est bon le lauer avec son vrine vieille & tiede: si c'est par abondances de sang qui se retire au pasturon, & sur le pied, il le fault résoudre en frottant bien fort & scarifiant. S'il ne veut partir par ce moyen, & s'il est desia descendu, faudra fendre l'ongle par le bout iusques au vif, & l'ea faire sortir, & envelopper le pasturon d'une bourse de cuir que l'eau ne luy face tort, iusques à ce qu'il soit guarý.

S'il cloche à cause du nerf refoullé, il luy fault bassiner les iambes d'huile & de sel. Si c'est pour enflure du genoil, il le fault bassiner de vinaigre chaud, ou de decoction de millet & graine de lin. En tous enuenemens fault cauteriser l'endroit du mal & y mettre sus du beurre frais, lané en eau & vinaigre: puis à la fin faire vnguent de beurre salé, avec graisse de cheure. Si c'est d'une escharde ou d'un heurt contre quelque pierre ou estoc, il fault bassiner l'endroit avec vrine chaude, & mettre dessus vieil oingt fondu en huile & poix liquide. Et n'y a rien qui les garde plus de clocher, que de leur lauer les pieds d'eau froide, si tost qu'ils sont descouplés, puis les frotter de vieil oingt.

Corne fendue. Si la corne se fêd ou esclatte, il la faut premierement estuuer de vinaigre, sel & huile meslez ensemble: puis mettre sus du vieil oingt fondu en poix neuue.

Bœufs, ou bœufs sauvages. Les bœufs ou bœufs sauvages sont meilleurs aux harnas de voiture, qu'au labour: car ils ne sont iamais si francs ne si roides. Et n'est bon le labour du taureau, par ce qu'il est farouche, & ne s'accoutume aux bœufs chastes. Et encor ne vaut gueres celuy de la vache chaste: mais il fault garder & engraisser le taureau à part, pour les vaches, lesquelles on fera courir environ les mois de May, Iuin & Iuillet. Et suffir vn taureau à soixante vaches. Le taureau farouche & enragé sera adoucy si on l'attache souuét à vn figuier, ou si on luy frotte les nazeaux avec huile rosat.

Téps de faire courir les vaches au taureau. Les bœufs que lon voudra nourrir pour engraisser & pour vendre, ne tirent que quelquefois la semaine, & en beau temps & bonne saison, & terre douce: & ne porteront que petits fais pour les exercer: & ne mangeront que de l'orge, du foin, & des gerbes: & quelques fois des bourgeons de vignes, & autres qu'ils ayment. Et le bœuf qui aura tiré le matin, se reposera du soir.

Bœuf vicil. Apres que le fermier cognoistra que le bœuf qu'il aura addonné au la-

DE LA MAISON RVSTIQUE. 41

au labour, ne pourra plus tirer, il le nourrira quelque téps sans rien faire, puis le tuera, & le falera par pieces pour la nourriture annuelle de la famille : & par mesme moyen reseruera de la moëlle & fiel de bœuf, pour s'en aider quand il sera de besoing. Car la moëlle de bœuf sert beaucoup pour resoudre & amollir les tumeurs dures & scirrheuses. Le fiel de bœuf, encores mieux celuy de taureau, guarist totalement les vlcères du siege, meslé avec ius de porreau. Instillé en l'oreille appaise le sifflement d'oreille : frotté à l'entour du nombril des enfans, fait mourir leurs vers : meslé avec miel est souverain pour la squinancie : vtile sur toute autre chose à donner teinture & couleur iaunastre aux cuits & à l'erain : espandu & arrousé sus les semences, fait que les moissons ne soient mangées de souris.

Moëlle de bœuf.
Fiel de bœuf.

Lon trouue quelquefois dans le fiel de bœuf vne pierre de la grosseur d'un œuf, de couleur iaune : laquelle donnée en breuuage est souveraine contre la pierre, & contre la iaunisse, mis dodans les nazeaux rend la veüe plus nette, & empesche les defluxions qui se font sur les yeux, mis en poudre le gros d'une lentille, & meslé avec ius de bettes, attiré par le nez appaise l'accez d'epilepsie. Sèblablement les laboueurs peuent recevoir grande aide de la siente de bœuf & de vaches, par ce qu'elle guarist la morsure des mouches à miel, resoult les enflures & toute sorte de tumeurs, appaise la goutte sciatique, & diminue de beaucoup les escrouelles meslee avec vinaigre.

Pierre trouuee au fiel de bœuf.

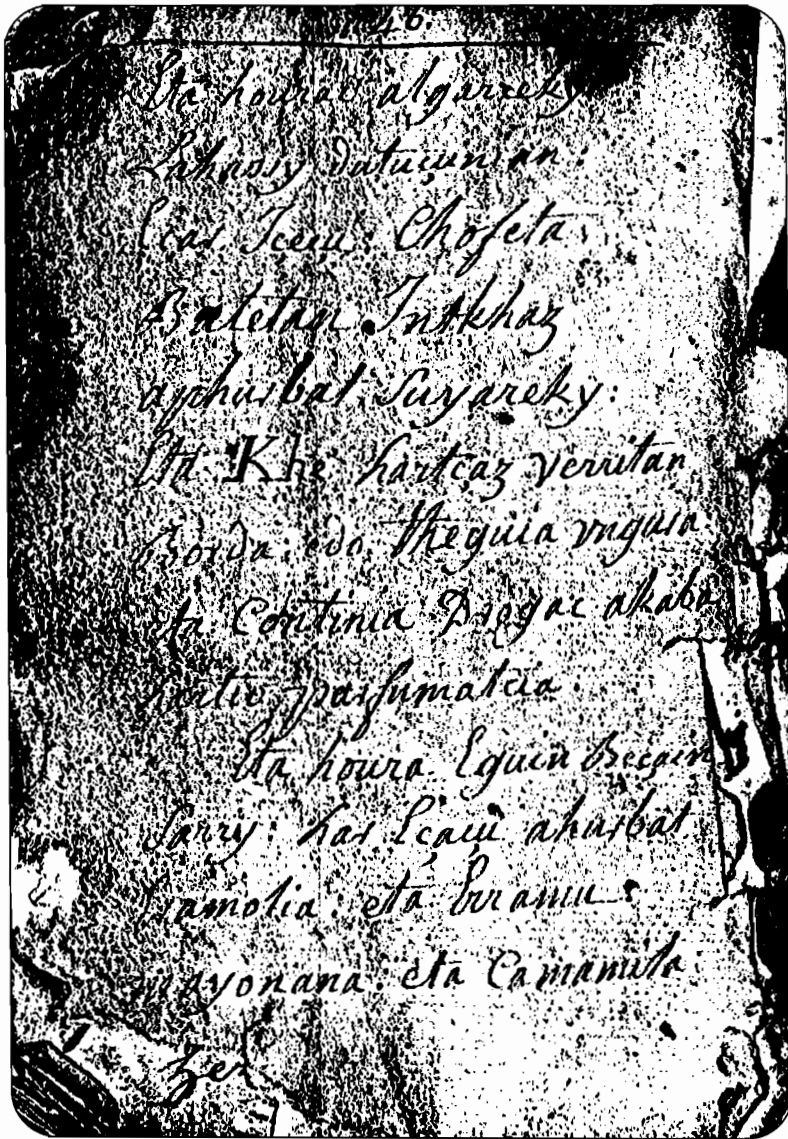
Pierre de bœuf.

Le Porcher. Chap. 23.

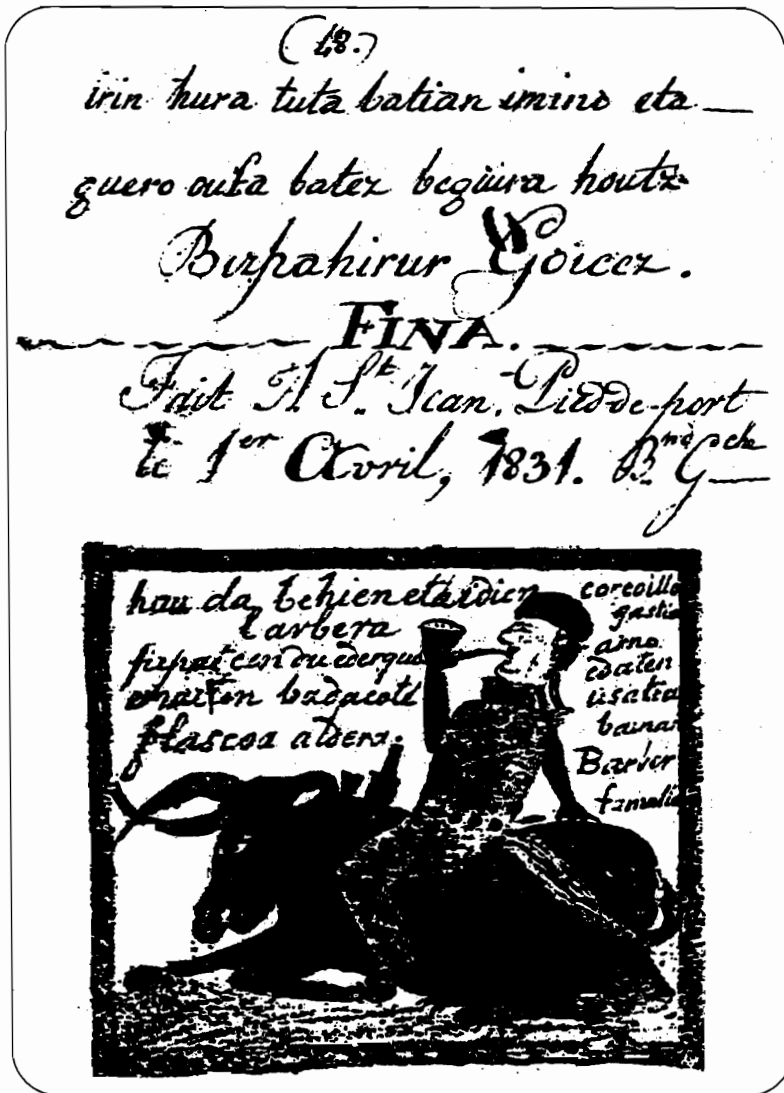
DE routes bestes de nourriture, la plus gourmande, la plus sale, & la plus dommageable, à sçavoir le porc, nous est en singuliere recommandation, pour la suauité de sa chair, quand il est de lait, & encor ieune : & pour la salure, le lard, le cuir, & la foye. De sa glourtonie en tesmoigne la truye que tua vn Roy de France à la chasse, dans le ventre de laquelle furent trouuez six seaux de raisins. De son ordure, il en appert : De son veautrer & manger, & du dōmage qu'il fait, assez en respondroient le sapper au pieds des murailles, & le fouiller qu'il fait autour des arbres & lieux ensemencez. A ceste cause en vne ferme de grād rapport, telle que nous figurons en cest endroit, il faut vn homme ex-pres pour les gouverner, & mener aux champs : qui sçache penser & curer les troupeaux d'heure, & nettement mettre les cochons deslaittez à part, & les truyes avecq' leurs petits marquez, aussi en taict séparé. Les verrats au taict des cochons deslaittez, & encor les

Porceau plus gourmand que toutes bestes de nourriture.

Six seaux de raisins au ventre d'une truye.

Pierre Chabalgoityren eskuzkribuaren azken orrialdea.

Bertrand Goyenetcheren eskuzkribuko irudia.